CEM EROĞUL • MARKSİZM VE BİREY SORUNSALI

MARKSİZM VE BİREY SORUNSALI

Cem Eroğul

Yordam Kitap

Cem Eroğul

1960 yılında İstanbul, Saint Joseph Lisesi'nden mezun oldu. 1964 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. Yüksek lisansını 1965 yılında Diplôme d'Etudes supérieures (DES), Faculté de Droit et de Science économique (Paris), doktorasını ise 1969 yılında Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde tamamladı.

1966 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde Anayasa Hukuku asistanı olarak çalışmaya başlayan Eroğul, 1973 yılında aynı fakültede Anayasa Hukuku doçenti oldu. 1982 yılında yine aynı bölümde profesör unvanını aldı. 1983 yılında Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı'nın emriyle üniversiteden uzaklaştırıldı. 1990 yılında Danıştay'ın aldığı içtihadı birleştirme kararı uyarınca A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki Anayasa Hukuku profesörlüğüne geri döndü. 2010 yılının başında emekli oldu.

Yayınlanmış yapıtları şunlardır:

Demokrat Parti – Tarihi ve İdeolojisi (1970; İstanbul: Yordam Kitap, 6. Basım, 2017).

Anayasayı Değiştirme Sorunu (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1974).

Türk Anayasa Düzeninde Cumhuriyet Senatosu'nun Yeri (Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977).

Devlet Nedir? (İstanbul: Yordam Kitap, 5. Basım, 2017) (Önce İngilizce yayınlandı: *An Essay on the Nature of the State*, Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981).

Devlet Yönetimine Katılma Hakkı (1991; Ankara: İmge Kitabevi, 2. Basım, 1999).

Anatüzeye Giriş ("Anayasa Hukuku"na Giriş) (1993; Ankara: İmaj Yayınevi, 15. Basım, 2016).

Çağdaş Devlet Düzenleri (1996; Ankara: İmaj Yayınevi, 10. Basım, 2016)

Birey Nedir? (İstanbul: Yordam Kitap, 2014)

Yordam Kitap'ta
Cem Eroğul
kitapları:

Demokrat Parti
(2014, 2017)

Devlet Nedir?
(2014, 2017)

Birey Nedir?
(2014)

Marksizm ve Birey Sorunsalı

Cem Eroğul

Yordam Kitap: 312 • **Marksizm ve Birey Sorunsalı** • Cem Eroğul
ISBN 978-605-172-250-4 • *Kapak ve İç Tasarım:* Savaş Çekiç
Sayfa Düzeni: Gönül Göner • *Birinci Basım:* Ocak 2018
© Cem Eroğul; 2018; © Yordam Kitap, 2018

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap.com • **E:** info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
Tel: 0212 5650122

Marksizm ve Birey Sorunsalı

İçindekiler

Sunuş 9

Marksizm ve Birey Sorunsalı 13
I. Çözülecek Sorun 14
II. Kullanılan Aletler 19
III. Varılan Sonuçlar 29
IV. Yeni Keşif 44

Gökhan Atılgan'la Söyleşi 55

Sunuş

Bu kitapçıkta yer alan iki metinden ilki, Kasım 2015'te toplanan On Dördüncü Sosyal Bilimler Kongresinde sunduğum açılış bildirisi. İkincisi ise, *Birey Nedir?* kitabımla ilgili olarak Gökhan Atılgan'ın benimle yaptığı ve bu kitaba ek olarak yayınlanan söyleşi.

Açılış bildirimde, on iki yıllık çetin bir araştırmanın ürünü olan bir yapıtı tanıtma göreviyle karşı karşıya kaldım. Bunun için, bir saatlik konuşma içinde, boğuştuğum konunun özgüllüğünü ortaya koyan, böylesine alışılmadık bir yaklaşımın gerektirdiği bilişsel araçları açıklayan, bu araçları kullanarak ulaştığım başlıca sonuçları özetleyen ve nihayet, bireyin, bu araştırmanın ürünü olarak ilk kez ortaya konan özeliklerini gözler önüne seren bir sunuş yaptım. Öğretmenler bilir: Bir konuyu en iyi kavramanın yolu, bunu başkalarına en anlaşılır biçimde açıklamaya çalışmaktır. Açılış bildirim bana bu iyiliği yaptı. Araştırmamın mantığını, do-

layısıyla da kitabımın sorunsalını daha berrak bir bakışla kavramamı sağladı. Bunu burada yayınlamamın gerekçesi de bu. *Birey Nedir?* kitabından önce bu metnin okunması, konunun kavranmasını çok kolaylaştıracaktır.

Ancak, her şeyi bir saate sığdırma zorunluğu, bildirinin çok yoğun bir metin olmasıyla sonuçlandı. Buradan doğrudan doğruya kitaba geçmektense, beni çok yakından tanıyan bir okurumun, Behice Boran hakkındaki doktora tezini benim danışmanlığımda yazan, birey konusundaki araştırmalarımı daha başından izleyen, eski öğrencim ve meslektaşım Gökhan Atılgan'ın, kitabı okuduktan sonra aklına gelen soruları bana yöneltmesiyle oluşan söyleşiyi de buraya eklemeyi yararlı gördüm.

Bu araştırmamı değerli bulmayanlar olabilir, ama özgün olduğunu sanırım herkes kabul edecektir. Özgün bilim, ödünsüz bir terimlemeyi (terminolojiyi) şart koşar. Sıkı bilim, gevşek dille yürümez. Kırklı yaşlarımın başında üniversiteden atılıp bütün geçimimi çeviriler ve dil dersleriyle sağlama durumunda kalınca, Türkçe için sıkı bilim dilinin ancak öz Türkçe olabileceği kanısına vardım. *Birey Nedir?* kitabımın temelini oluşturan araştırmamın içeriği için, nasıl ki gerçekte çok güç bir yaklaşım olan Marksizmden vazgeçemeyeceksem, biçimi

için de öz Türkçe kullanmayı kaçınılmaz bir zorunluk saydım. Metin içindeki ayraçların ve kitabın sonundaki sözlükçenin, bunun yaratabileceği güçlüğü yenmeye yeteceğine inanıyorum. Kaldı ki, çabasız ödül olmadığı gibi, zahmetsiz öğrenme de yoktur. Tek dileğim, sunduğum ürünün bu zahmete değer bulunması.

Sözlerime son verirken, beni kongre açılış bildirisini sunmaya davet eden Türk Sosyal Bilimler Derneği yönetimine, bize konukseverlik gösteren Orta Doğu Teknik Üniversitesi rektörlüğüne, araştırmamın kitaplaşmasını sağlayan Yordam Kitap'ın yayın yönetmeni Hayri Erdoğan'a ve araştırmam boyunca desteğini hiç esirgemeyen Gökhan Atılgan'a en candan teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim.

Cem Eroğul
Ocak 2018

Marksizm ve Birey Sorunsalı

Bugün sizinle, 2002'de başlayan ve kabaca on iki yıl süren bir araştırma serüvenini paylaşacağım. Bu araştırmanın ilk bölümü 2007 yılında tamamlandı ve o aşamada ulaştığım sonuçları, o yıl yine bu çatı altında toplanan Onuncu Sosyal Bilimler Kongresi'nde, "İnsanın Var Olma Biçimi Olarak Birey" başlığını taşıyan bir bildiride özetledim. İkinci bölümü ise geçen yıl, 2014'te tamamlandı. O yıl Yordam Kitap tarafından yayınlanan *Birey Nedir?* kitabımla, araştırmamı bir bütün olarak kamuoyunun bilgisine sundum.

Bu açılış bildirisinde, size önce araştırma konusunun nasıl ortaya çıktığını (I), araştırmanın ne gibi bilişsel araçlar gerektirdiğini (II), bu araçları kullanarak ulaştığım genel sonucun bir özetini (III) ve nihayet, konuyu esas çözüme götüren kuramsal katkımı (IV) sunmaya çalışacağım.

I. Çözülecek Sorun

İşin başlangıcı, genelgeçer insan tanımından duyduğum rahatsızlık oldu. Bildiğiniz gibi, türümüzün genel kabul gören tanımı, insanın "biyo-psiko-sosyal" bir varlık olduğudur. Kısacası, insanın bir beden sahibi olduğu (biyo), düşünme-duyumsama-duygulanma yeteneği bulunduğu (psiko) ve daima toplum halinde yaşadığı (sosyal) konusunda genel bir görüş birliği var. İşte benim rahatsızlığım, tam da bu noktada başladı. Çünkü, biraz dikkatle bakıldığında, bunun aslında bir tanım değil, bir betimleme, bir tasvir olduğu hemen görülür. İnsanın bir bedeni olduğunu, konuşmasıyla, bakışlarıyla, hareketleriyle duygu ve düşünceler sergilediğini, hep başkalarıyla bir ilişki düzeni içinde yaşadığını herkes "görüyor". Ama bu gözlemden, insanın ne olduğuna ilişkin bir "tanım" çıkmaz. Bilimin, elbette, gerçeklerin çokyönlülüğüne itirazı yoktur. Ama tanımlama olabilmesi için, bu yönlerden birinin başat kabul edilmesi, bu yönün hem kendi başatlığını, hem de araştırılan nesnenin öteki yönlerini "açıklayabilmesi" gerekir. Bu yapılamazsa, ortada eklektizmden ("seçmecilik" diye çevriliyor ama uygulamadaki anlamı "karmançormancılık") başka bir şey kalmaz.

Öyleyse, herkesin biyolojik-psikolojik-sosyal bir canlı olarak gördüğü insanın başat özelliği, kendisini ve ötekileri açıklayan esas özelliği hangisi? İlk bakışta, ortada üç seçenek bulunduğu, bunlardan her birinin belirleyici öğe olabileceği düşünülebilir. Ancak gerçekte durum öyle değil. Pozitif bilim alanında bugün hiç kimse, bağımsız bir gerçeklik olarak bir psikolojinin, somut olarak bir "ruh"un var olabileceğini savunmuyor. Herkes ruhsallığı "türev" olarak görüyor. Dolayısıyla, insan gerçeğini açıklamak için ortada yalnızca iki büyük seçenek kalıyor: ya beden, ya toplum. Beden diyenler için ruh bedenin, toplum diyenler için ise toplumun bağımlı değişkeni. Örneğin gelmiş geçmiş en büyük ruh bilginlerinden biri olan Freud için ruh, kaynağı bedende bulunan cinsel dürtünün belirlediği bir sistem. Bunun tam karşısındaki görüşü savunanlar için ise, ruhu belirleyen şey, toplumsal ilişkiler düzeni.

Bedene öncelik verenler (biyocular) için, insanın belirleyici özelliği, bir hayvan cinsi olması. İster Aristo gibi, "insan, siyasal hayvandır" ("zoon politikon, o anthropos") densin, ister bunun Marksist bir görüş olacağı sanılarak insanın "alet yapan hayvan" olduğu savunulsun, sonuç değişmez. Hatta, Adler'in yaptığı gibi, "insanın doğasının sos-

yallik" olduğunu söylemek de bu bakımdan fark etmez. Teker teker her insanın bedeninde bulunan bir "insan doğası" anlayışı varsa, bunun bir tür "içgüdü" olarak görülmesi kaçınılmazdır. O zaman da insan, istendiği kadar "incelmiş" ya da istendiği kadar "sosyal" içgüdüleri olsun, yine de bir hayvan türüdür.

Ben yirmi yaşımdan beri Marksist olduğum için, soruyu Marx'a sordum. Baktım, 1844 yılında, daha yirmi altı yaşındayken cevabını tereddütsüz vermiş: "Birey, *toplumsal varlıktır*" (*1844 Elyazmaları*, çev. Murat Belge, 3. baskı, İstanbul, Birikim Yayınları, 2005: 114). Bunu dünyada böyle duru biçimde, "ama"lar, "yine de"ler katmadan söyleyen ilk düşünür Marx'tır. Gerçi daha sonra bu görüşü aynı kararlılıkla savunan başka düşünürler de çıkmıştır. İki örnek vermekle yetineyim: Biri 1931'de ölen ve bütün ömrünü bireysel bilincin toplumsal kaynaklı olduğunu savunmaya adayan Herbert Mead'dir. Bir diğeri ise, 2006'da ölen ve şu sözü söyleyen ünlü antropolog Clifford Geertz'tir: "İnsan düşüncesi kusursuz olarak toplumsaldır: kökeni açısından toplumsal, işlevleri açısından toplumsal, biçimleri açısından toplumsal, uygulamaları açısından toplumsaldır" (*Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2010: 392).

Bir de sinemadan, benim kuşağımın iyi bildiği bir örnek vermek istiyorum: François Truffaut'nun 1970'te gösterime giren *Vahşi Çocuk* (*"l'Enfant sauvage"*) filmi. Filmin özelliği, gerçek bir olayı anlatması: On sekizinci yüzyılın sonlarında Fransa'da, bebekken ormanda kaybolmuş, hayvanlarla büyümüş, ergenliğe yaklaştığında bulunmuş ve insan olarak eğitilmek üzere, hükümetin bu iş için maaşa bağladığı ünlü bir doktora emanet edilmiş bir çocuğun öyküsü bu. Film, büyüme çağındayken insanlardan koparılmış bir canlının, nasıl asla tam olarak insanlaşamadığını, örneğin konuşmayı öğrenemediğini, çarpıcı bir biçimde gözler önüne seriyor. Kısacası, insan tek toplumsal canlı. Şu ya da bu özelliği olan bir hayvan türü değil. İkisi de canlıdır diyerek bitkilerle hayvanları aynı cinse sokmak ne kadar yanlışsa, hayvanlarla insanları aynı cinse sokmak, o kadar yanlıştır. Nasıl ki hayvana, örneğin "yürüyen bitki" denemezse, insana da, buna hangi özellik yakıştırılırsa yakıştırılsın, bir hayvan türü denemez.

Toplu halde yaşayan birçok hayvan türü vardır. Buna karşılık hiçbir "hayvan toplumu" yoktur. Çünkü toplumsallık, sadece toplu halde yaşamak değil, türün maddi ve manevi gereksinimlerini, toplumsal ilişkiler aracılığıyla doyurmak ve bunla-

rı yeniden üretmek demektir. İlişki olabilmesi için, bir iletişim aracı, yani dil olmalıdır. Ayrıca, kendilerini *ayrı varlıklar* olarak bilen bireyler olmadan, ilişki, alışveriş olamaz. Dolayısıyla, bir canlı türü olarak insanın belirleyici özelliği *bireylerden* oluşmasıdır.

İnsanı temelde bir hayvan türü olarak görenler için, insanı araştırmaya bireyden başlamak sorun yaratmaz. Bireyin özelliklerine toplumsal ilişkilerden kaynaklanan etkileri de katarsınız, olur biter. Nitekim Batı toplumbiliminde en yaygın yaklaşım budur. Ama insanı özünde toplumsal olarak görüyorsanız, işiniz zor. Çünkü o zaman, daha ilk adımda, bireyi birey olarak değil, "toplumsal birey" olarak ele almak zorundasınız. Bireyselliği görmezden gelip doğrudan doğruya toplumdan da başlayamazsınız. Çünkü, belirtildiği gibi, toplu olarak yaşayan hayvanlardan farklı olarak, insan toplumunun belirleyici özelliği *farklı bireylerden* oluşmasıdır. Bunu hesaba katmayan bir yaklaşım, daha ilk adımda başarısızlığa mahkûm olur.

İşte, on iki yıllık araştırma serüvenimin ilk beş yılı, konunun kaçınılmaz kıldığı düşünsel aracı, daha ilk adımdan başlayarak bireyle toplumu hep birlikte incelemeye olanak veren kuramsal çerçeveyi aramakla geçti. Sonunda bunu, *Grundrisse*'de,

Marx'ın üretimle tüketimin ilişkisini incelediği bölümde buldum. Buna, bundan otuz beş yıl önce *Devlet Nedir?* kitabımı yazarken geliştirdiğim ve yine tarihsel maddecilikten kaynaklanan birkaç bilişsel aracı ekledim. Böylece konumu sistematik olarak tasarlayabileceğim kavramsal çatıyı kurabildim. Sekiz yıl önce, Onuncu Sosyal Bilimler Kongresinde sunduğum bildiriyi böyle hazırlayabildim.

II. Kullanılan Aletler

Şimdi size bu bilişsel araçları kısaca özetlemeye çalışacağım. Temel sorunumu hatırlatayım: Benimsediğim insan tanımının zorunlu kıldığı gibi, bireyi ve toplumu birbirinden koparmadan, ikisinden birine öncelik vermeden birlikte ele alabileceğim bir kavramsal çatı modeli bulmak. Marx, *Grundrisse*'nin başında, böyle bir modeli üretim-tüketim ilişkisini incelerken kullanıyor. Bu modele, "diyalektik özdeşlik" diyebiliriz. Marx, üretimle tüketimi birlikte ele alırken, aralarında üç ayrı düzeyde bir özdeşlik bulunduğunu belirliyor. Birinci düzey, "doğrudan özdeşlik" düzeyi. Belli bir açıdan bakıldığında, aynı olgu hem üretim hem de tüketimdir. Marx'ın verdiği örnekle, kendisini doyuran insan, hem besin tüketmekte, hem de kendi bedenini yeniden üretmektedir. İkinci düzey, "araçsal özdeşlik"

düzeyidir. Burada artık üretimle tüketim ayrı ayrı ele alınmakta. Ama nesneleri bakımından gene de özdeş oldukları ortaya konmakta. Yine Marx'ın dediği gibi, üretim tüketimin nesnesini yaratır, buna karşılık tüketim, neyin üretileceğini belirler. Üçüncü düzeye ise, "dolayımsal özdeşlik" adı verilebilir. Bu düzeyin konusu, belli bir toplumda üretimden tüketime ve tüketimden üretime ulaşmak için hangi aşamalardan geçmenin gerektiğini ortaya koymaktır. Örneğin, incelediğimiz toplum kapitalistse, üretimin olabilmesi için önce, yeterli para sahibi bir kişinin piyasaya çıkıp hem üretim araçları satın alması (ya da kiralaması), hem de bunları çalıştıracak işgücünü bulması gerekir. İkinci aşama, fiili üretim aşamasıdır. Üçüncü aşama, bölüşüm aşamasıdır: İşçiler ücretlerini hemen alacaklardır, ama kapitalistin kârını cebine indirebilmesi için önce ürettiği malların piyasada satılması gerekecektir. Tüketime ulaşılabilmesi için bir aşama daha vardır: İşçiler ücretleriyle, kapitalistler de kârlarıyla yeniden piyasaya çıkacaklar ve burada para karşılığında, ihtiyaçları olan tüketim araçlarını satın alacaklardır. Bütün bu dolayımların, incelenen toplumun özelliklerinden kaynaklandığı, örneğin ilkel komünal toplumda, kapitalist toplumun aksine, üretimle tüketimin birbirini hemen izlediği açıktır.

Marx bu modeli başka araştırmalarında da kullanıyor. Örneğin *Kapital*'de, meta-para ilişkisinde. İncelenen nesnelerin *hem farklı, hem de birbirinin aynı* olduğu, nesnelerin *biri olmadan ötekinin var olamayacağı* bütün araştırmalar için, bu model son derece verimlidir. Örneğin, "öğretmen-öğrenci", maddeci felsefe-bilimler", yurttaş-ulus", "mümincemaat", "üye-meclis", vb. Ne var ki Marx, hiçbir yerde modelin kendisini anlatmıyor. Bunu kullanmakla yetiniyor. Dolayısıyla, aradığım modelin bu olduğunu fark ettikten sonra, yapmam gereken ilk iş, bunu soyut olarak ortaya koyabilmekti. Sonra da bunu, birey-toplum çiftine uygulamak.

Kabaca şöyle bir sonuca ulaştım: 1) "Doğrudan özdeşlik": Bireysiz toplum, toplumsuz birey yoktur, olamaz. Bu gerçek apaçık olduğu için, bu düzeyin bize öğrettiği fazla bir şey yok. En büyük yararı, negatif yönü. Bize, "dikkatli ol" diyor. Batı'da pek moda olan Robinsonculuklardan uzak durmamızı, hiçbir zaman, kendi kendine yaşayan, ilişki dışında var olabilen bir birey tasavvurundan yola çıkmamamız gerektiğini söylüyor. Aynı uyarıyı, önce toplumu, ancak ondan sonra bireyi ele alan yaklaşımlar için de yapıyor. Örneğin, Durkheim'ınki gibi, bireye kendini dayatan bir "ortak bilinç" tasavvurundan olduğu kadar, kendi hareketi için bireysel

enerjiye gerek duymayan her türlü yapısalcılıktan da uzak durmamızı öğütlüyor. 2) "Araçsal özdeşlik": Esas kuramsal düzey bu. Burada bizden istenen, hem bireyle toplumu *ayrı ayrı* ele alan, hem de bunları *ilişkileri içinde* inceleyen bütün bilim dallarına başvurarak, bireyle toplumun birbirlerine nasıl araç olduklarını ortaya koymaya çalışmaktır. Burada başvurulması gereken bilim dalları listesi gerçekten de etkileyicidir: başta evrim kuramı olmak üzere, sosyoloji, antropoloji, etnografya, arkeoloji, kültürel psikoloji, psikanaliz, psikiyatri, psikoloji, çeşitli tıp dalları, biyoloji, genetik, genetik epistemoloji, kültürel-tarihsel psikoloji, beyin araştırmaları, bilişim, yapay zekâ, vb. Ancak elbette, burada benimsenen yaklaşıma bir katkısı olabilmesi için, bu incelemede yüzeysel bir "eklektizm"den kaçınmak, bütün bu bilimsel verileri *tarihsel maddeci* bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekmektedir. 3) "Dolayımsal özdeşlik": Bu düzeyin gereği, *belli* bir tarihte, *belli* bir toplumda, toplumun bireyleşmesine ve bireyin toplumlaşmasına araçlık eden rolleri-yapıları-kurumları, bunları genel olarak belirleyen iktisadi-siyasi-ideolojik etmenleri, kültür dünyasını oluşturan, dolayısıyla anlam kaynağı olan ilişkileri, maddi ve manevi nesneleri araştırıp ortaya çıkarmaktır. İkinci özdeşlik düzeyinin aksine, bu

aşamada ulaşılacak sonuçlar, toplumuna göre çok farklı olacak ve böylece, ikinci düzey verilerinin *somut dünyada* aldıkları biçimleri kavramamıza yardımcı olacaktır.

Genel kavramsal çerçevemiz bu. Ancak, bunu kullanarak ulaştığım genel sonuçları özetlemeden önce, otuz beş yıl önce, *Devlet Nedir?* (*An Essay on the Nature of the State,* Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1981) kitabımı yazarken ulaştığım ve o günden sonra, her araştırmamda, özellikle de bu son birey araştırmamda çok işime yarayan birkaç *bilişsel aracı* da size sunmam gerekiyor. Bunların toplam sayısı, beş. İlk ikisinin özgünlüğü var. Ötekiler görece sıradan. Ama istisnasız hepsi, her türlü araştırma için çok işlevsel.

İlk araç, belirleme kavramıyla ilgili. Bilindiği gibi, her bilimsel araştırma, şu ya da bu türde, şu ya da bu güçte bir belirleme varsayar. Belirleme bütünüyle dışlanarak hiçbir bilimsel araştırma yapılamaz. Ne var ki, belirleme çok geniş bir kavramdır. Bunun içine çok çeşitli etkiler girebilir. Örnekse, yaratma, yok etme, biçimlendirme, bozma, çarpıtma, kışkırtma, uyarma, engelleme, sınırlama, koşullama, vb. vb. İşte bu yığın içinde, ben bir çiftin son derece kullanışlı olduğunu gördüm. Bu da, etkin/edilgin belirleme çifti. Etkin, aktif belirle-

me, bir sonucun ortaya çıkmasını sağlayan etmen. Edilgin, pasif belirleme ise, sonucu kolaylaştıran, güçleştiren, gelişmesinin belli yönlerini açık, belli yönlerini kapalı tutan bütün etmenler. Genellikle, etkin belirlemeye "neden", edilgin belirlemeye de "koşullar" diyoruz. Yalnız burada bir noktaya çok dikkat etmek gerekiyor: Bu iki belirleme arasındaki ayrım, birinin insandan, ötekinin insan dışı etmenlerden kaynaklanması *değil*. Örneğin, duruma göre, deprem gibi bir doğa olayı etkin belirleyici, bir salonun kalabalıklığı ise edilgin belirleyici olabilir. Bu belirleme çifti, *her türlü* duruma uygulanabilecek son derece kullanışlı bir bilişsel araçtır. Küçük bir örnek, bunu daha iyi anlamamızı sağlayabilir. Diyelim, bir arkadaşınızı birlikte gezmeye çağırıyorsunuz. Gezme gerçekleşirse, bunun etkin belirleyicisi, çağrınızdır. Gezmenin nasıl olacağı ise, elde bulunan araca, araç bulunmuyorsa ayakkabılarınıza, yolun durumuna, havaya, kalabalığa, arabalı iseniz trafik kurallarına vb. bağlı olacaktır. Bütün bunlar edilgin belirleyici rolü oynayacaktır. Bu ayrımı sorgulayıcı bir bakışla yapmak, dogmatizmden uzak durmaya, her koşulda "somut durumun somut tahlilini" yapmaya olanak verir.

İkinci araç da belirleme kavramıyla ilgilidir. Bunu, soyut bir biçimde, şöyle deyimleyebilirim:

Belirlemenin varlığı *belirleyene*, sonucu ise *belirlenene* bağlıdır. Bu soyut formülün gerisinde, çok somut, çok aydınlatıcı bir gerçek yatıyor. Bunu da Marx'ta buldum. Referansını, *Kapital*'in Yordam Kitap'ta yeni çıkan üçüncü cildine göre vereyim. Bu kitabın 333. sayfasına bakarsanız, burada sözünü ettiğim diyalektik ilkeyi, Marx'ın somut bir örnekte nasıl kullandığını görürsünüz. Marx'ın tartıştığı konu, gelişmiş kapitalist ülkelerle ticaretin geleneksel toplumlar üzerindeki çözücü etkisi. Marx kuralı şöyle koyuyor: "Ve bu çözülme sürecinin nereye yol alacağını, yani eskinin yerini hangi üretim tarzının alacağını, ticaret değil, eski üretim tarzının karakteri belirler." Başka bir deyişle, belirlemenin kaynağı, onun varlığını açıklayan şey, ticarettir. Buna karşılık belirlemenin ne gibi bir sonuç vereceği, ticarete değil, etkilenen toplumun özelliklerine bağlı olacaktır. Bu, *altın değerinde* bir yöntembilimsel uyarıdır. Örneğin bu kural bize, bir toplumda iktisadi etmenin belirleme düzeneğini kavramamıza olanak verir. *Aynı* iktisadi belirleme, kendi alanı dışında, etkilediği alana göre değişen *hep farklı* nitelikte etkiler yaratacaktır. Örneğin, aynı iktisadi kriz, siyasette askeri darbeye, ideolojik düzeyde milliyetçiliğin azmasına, aile düzeyinde boşanmaların artmasına, insanlararası

ilişkilerde şiddete, felsefede tutucu dünya görüşlerinin güçlenmesine, sanatta yaratıcılığın dizginlenmesine vb. vb. yol açabilecektir. Bu yöntembilimsel kural, Marx'ın çok bilinen bir başka sözünde de dile gelir. Bunun kaynağı, *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i* adlı eseridir. Şöyle der Marx: "İnsanlar tarihlerini kendileri yapar; ama onu özgür iradeleriyle değil, kendi seçtikleri koşullar altında değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar" (çev. Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016: 19). Başka bir deyişle, tarihi hep biz kendimiz yaparız. Ama sonucunu, hep toplumun geçmişten katlanarak gelen hazır verileri belirler. Özellikle devrimciler için bu, eşsiz bir gerçekçilik ve sabır dersidir.

Üçüncü araç, diyalektiğin çok iyi bilinen niceliğin niteliğe dönüşümü ilkesidir. Bunun, somut çözümlemeler için son derece işlevsel olduğunu, başka bir deyişle, büyük bir işlemsel, operasyonel güce sahip olduğunu hep akılda tutmak gerekir. Örneğin az önce sözü edilen iki araç da, bu ilke olmadan başarılı bir biçimde kullanılamaz. Diyelim kuram bize, insan ilişkilerinde genel kural olarak toplumsallığın bedenselliğe göre ağır bastığını, başka bir deyişle toplumsalın etkin, bedenselin ise edilgin belirleyici olduğunu söylüyor. Elimizde

niceliğin niteliğe dönüşümü ilkesi yoksa, bu genel kural sonucunda, kolayca dogmatizme düşebilir, gerçekleri kavramaktan aciz kalabiliriz. Oysa bunu biliyorsak, örneğin siyasi bir görevin sağlık nedenleriyle terk edilmesinde, edilgin belirlemenin belli bir yoğunluk eşiğinden sonra etkinleştiği gerçeğini görürüz. Yukarıdaki örneğe dönersek, gezmeniz sırasında arabanız arızalanırsa, edilgin belirleyici etkin hale gelmiş olur ve gezinizin akıbetini artık sizin çağrınız değil, arabanın durumu belirler. Belirlemede sonucun belirlenene bağlı olacağı kuralı da, belli bir nicelik eşiği aşıldığında geçerliğini yitirebilir. Örneğin, Fransız Devrimi, Rus Devrimi gibi çok büyük olaylarda bu durum görülür: Devrimin gücü, eski toplumun koşullarını bütünüyle silip süpürebilir.

Dördüncü araç, araştırma ve sunumda somutluk-soyutluk düzeyinde tutarlılıktır. Bu da çok önemli bir kuraldır. Bilimsel araştırma ve sunumda, kestirmecilikten ve genellemecilikten kaçınma yolunda ciddi bir uyarıdır. Bu konuda da Marx, hem kötü örneğin, hem de iyi örneğin kaynağıdır. Kötü örnek, 1859 tarihli *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın Önsöz'üdür. Yalnızca iki sayfada, koskoca bir maddeci tarih görüşü özetlenmiş! Marksizm hakkında bu güne dek süren yığınla

yanlış anlamanın kaynağı bu metindir. Üretim güçleri, temel yapı, üstyapılar ve devrim hakkında, son derece mekanist görüşlere dayanak olabilmiş bir metindir bu. Buna karşılık, aynı *Katkı* için, ondan iki yıl önce (1857'de) yazılmış ve Marx'ın ölümünden yarım yüzyıl sonra yayınlanmış olan *Giriş*, hem araştırmada hem de sunumda, çözümleme düzeylerinin ayırt edilmesinde son derece titiz bir çalışmadır. Ayrıca, *uygulamada* da, bu titizliği, başta *Kapital* olmak üzere, Marx bütün eserlerinde göstermiştir.

Beşinci araç, rol-yapı-kurum kavramlaştırmasıdır. Bu kavramlaştırmanın kullanılması kaçınılmazdır. Olguları tam bir akışkanlık içinde inceleme olanağı yoktur. Hayat hiç durmasa da, bilimsel araştırma için onu belli kalıplarda "pıhtılaştırmak", bir ölçüde "dondurmak" kaçınılmazdır. Ama bunu yaparken kesinlikle kaçınılması gereken bir tehlike, istisnasız her zaman ve durumda, bu kalıpların hep belli etken özneler tarafından işletildiğini gözden kaçırmaktır. Başka bir deyişle, bireylerin, rollerin-yapıların-kurumların *içine girmediklerini*, bunların *zaten bireylerin içinde* bulunduğunu görmemektir. Yine başka bir deyişle, toplumsal *yapılagelişlerin* bireysel *alışkanlıklar* biçiminde gerçekleştiğini gözden kaçırmaktır. As-

lında burada hata, hiçbir zaman belirlenmemiş, saf birey diye bir şey olamayacağını, bireyin daima "toplumsal birey", yani *zaten belirlenmiş* birey olduğunu unutmaktır. Marx'la Engels'in *Alman İdeolojisi*'nde dedikleri gibi: "*belirli* bir tarza göre üretici faaliyette bulunan *belirli* bireyler, bu *belirli* toplumsal ve siyasal ilişkilerin içine girerler" (çev. Sevim Belli, 3. baskı, Ankara, Sol Yayınları, 1992: 41, vurgular benim).

III. Varılan Sonuçlar

Şimdi, kısaca sunduğum bu bilişsel araçları ve birey-toplum diyalektik özdeşliğinin karşılıklı araçsallığını (bu özdeşliğin ikinci düzeyini) araştıran türlü bilimlerin verilerini kullanarak ulaştığım birkaç genel sonucu özetlemek istiyorum. Herkes insanın "biyo-psiko-sosyal" bir varlık olduğunda anlaştığına göre, bu genel sonucun, sırasıyla bu öğelerin her biri için neler söylediğine bakmakta yarar var. Bunun için önce bedene, sonra ruha, sonra da insanın toplumsal yönünü belirleyen kültüre bakacağım.

Hepimizin *bedeni,* ikili bir oluşumun ürünüdür. Tür olarak, soyoluşsal (filojenetik) bir gelişmenin, tek sözcükle, evrimin ürünüyüz. Bireysel bedenimiz ise bireyoluşun (ontojenezin) ürünüdür.

Dolayısıyla bedenimizin nasıl belirlendiğini araştırırken, bu iki yön üzerinde durmalıyız.

Evrime ilişkin verileri, antropolog Metin Özbek'in, *İnsanın Tarihöncesi Evrimi* kitabından aldım (İstanbul, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2010). Veriler özetle şöyle: İnsansılar, yaklaşık 5-6 milyon yıl önce, son insanımsı akrabalarımız olan şempanzelerden ayrılıyorlar. Özellikleri, iki ayak üzerinde yürümeyi alışkanlık edinmeleri. Bunun tam yerleşmesi, daha 2-3 milyon yıl alıyor. Zamanımızdan yaklaşık 2,5 milyon yıl önce, bir grup insansı, doğada çok yaygın olarak bulunan kuvars yumrularını, kendilerine daha elverişli hale sokmak için işlemeye başlıyor. O zamana dek, şempanzeler gibi başka insanımsılar da, örneğin meyve düşürmek ya da böcek yuvası dağıtmak için dalları ya da taşları kullanıyorlar. Ama insansılar içinde ortaya çıkan yeniliğin özelliği, kullanılan araçlara belli bir biçim verme çabası. Bunu yapan insansıların beyin hacmi 400 sm^3 dolayında (ortalama 1.350 sm^3 olan bugünkü beynin üçte birinden az). Altı yüz bin yıl içinde bu çaba çok önemli bir sonuç verdi: Zamanımızdan yaklaşık 1,9 milyon yıl önce, *ilk homo cinsi* ortaya çıktı. Beyin hacmi 660 sm^3 olmuş, taşları biçimlendirme çabasına girişmiş olan insansının beyninde yüzde elliyi aşan bir büyüme gerçekleşmişti. İn-

sansı, artık insan olmuştu. Homo cinsinin bireyi, kuvars yumrularını birbirine vurarak elde ettiği ve bilediği keskin yongaları başparmağı ile işaretparmağı arasına sıkıştırıyor, yoldaşlarıyla birlikte hayvan leşlerini yüzüyor, etleri parçalıyor, hazırladığı taş satırlarla kemikleri kırıyor, sivri uçlu taşlarla ilikleri dışarı çıkarıyor, kabilesiyle birlikte üretiyor ve ürünleri paylaşıyordu. Elle düzgünce kavramayı öğrenmenin, göz ve hareket eşgüdümünü edinmenin, ortak üretimi yürütmenin ve ayrıca, ürünü bölüşmenin olmazsa olmaz koşulu da iletişimdi: Homo cinsinin ilk türleriyle birlikte, *konuşma dili* de gelişmeye başladı. Bunun için, gırtlağın yutağa doğru inmesi, türlü sesler çıkarmaya elverişli bir boşluğun oluşması, beynin de bu ortak işleri tasarlama ve paylaşma gücüne erişmesi gerekiyordu. Artık buzul çağları da başlamıştı. Homo cinsinin gelişip yok olan çeşitli türleri bu değişken iklim koşullarıyla baş etmek zorundaydı. Yaklaşık üç yüz bin yıl içinde, zamanımızdan aşağı yukarı 1,6 milyon yıl önce, bedenimiz bugünkü biçimini aldı. Beynimiz de, bugünkü beynimizin yüzde altmış beşine, 800-900 sm^3'e ulaştı. Bu, eskisine oranla, neredeyse bir yarı yarıya büyüme daha demekti. Evrim sürecinde gecikmiş olan insansılar, homo cinsiyle birlikte yaşamaya devam ettiler ve zamanımızdan

yaklaşık 1,3 milyon yıl önce yeryüzünden silindiler. Sonraki evrimde, iki önemli aşama geçildi. Zamanımızdan yaklaşık 1,5 milyon yıl önce, simetrik üçgen formunda, boyu 5 ila 35 santim arasında değişebilen el baltaları üretilmeye başlandı ve iki yüz bin yıl öncesine kadar yaygın olarak kullanıldı. Bu silah, büyük otobur hayvanları topluca avlamakta çok işlevseldi. Avcılar grubu, avı uygun bir yere, örneğin bir batağa sürüklüyor, sonra da hep birlikte baltalarıyla üzerine çullanıyorlardı. (Bunun gerektirdiği eşgüdüm, iletişim, komuta, dayanışma kolayca tahmin edilebilir.) Öteki büyük adım, ateşin keşfiydi. Ne zaman olduğu tam bilinmiyor. Ama en azından beş yüz bin yıllık bir geçmişi var. Ateş müthiş bir *sosyalleşme aracı*. Vahşi hayvanları uzak tutuyor, o zamana dek yenmeyecek sertlikteki etleri, deniz hayvanlarını, kökleri besine dönüştürüyor, yağlardan kandil, postlardan örneğin kayık gibi türlü araçlar yapılmasına imkân veriyor, ateşte ucu sertleştirilmiş değneklerden mızrak yapılabiliyor, topluluk üyelerini birbirine çok daha fazla yakınlaştırıyor, iletişim gereğini daha da artırıyordu. Yaklaşık 150-200 bin yıl önce, bugünkü beyin hacmine ulaşıldı. O sıralarda, Homo türleri içinde, bir tek Neandertaller ile Homo Sapiens kalmıştı. 30-40 bin yıl önce ise, Neandertallerin de yok olmasıyla

birlikte, bugünkü insan türü, homo cinsinin tek temsilcisi haline geldi. Daha 90 bin yıl önce, insanlar ölülerini gömmeye başladı. Yani görülenin ötesini tasavvur edebilen *soyut düşünce* çıktı ortaya. İnsanlıkla birlikte ortaya çıkan dil, *simgesel düşünmenin* yolunu döşedi. Yaklaşık 30-40 bin yıl önce, resim, müzik, süsleme-süslenme gibi sanat dalları gelişmeye başladı. Neolitiğe, tarım devriminin eşiğine gelindiğinde, insanlar türlü işlerinde kullandıkları 92 çeşit taş alet geliştirmişler, bunlarla boynuz, kemik, fildişi, deri, ağaç ya da daha yumuşak taşları işleyerek ok-yaydan dikiş iğnesine dek kendilerine yığınla alet üretmişlerdi. Evrimin bize verdiği *ders* apaçık: İnsansılar, maddi ve manevi yaşamlarını *birlikte üretmeye* başlayarak *insanlaştılar.* Tesadüfen ortaya çıkan mutasyonlardan, *toplumsallığı destekleyenler*, örneğin büyük beyin, konuşmayı kolaylaştıran gırtlak-yutak yapısı, gözlemciliği, el becerisini, çeşitli ustalıkları mümkün kılan sinir-kas yapılaşması başarılı oldu ve çoğaldı. Toplumsal yaşam, biyolojik evrimin *yönlendiricisi* oldu. Kaldı ki, bu arada, *kültürel evrim* biyolojik evrimle yarışmaya başladı, sonunda da *onu geçti* ve insan türünün gelişmesinde *en önemli etmen* haline geldi. İnsanı insan yapan, şempanzeyle %95'i aşan bir oranda paylaştığı genetik yapısı değil, top-

lumsallığıdır. Beden, ancak bu toplumsallaşmayı taşımaya elverişli hale geldiği ölçüde, insanlaşmaya hizmet etmiştir. Onu bu hale getiren de toplumsallaşmadır. (Bu saptamadan, bedenin önemsiz olduğu sonucunu çıkarmak elbette yanlış olur. Az önce özetlediğim ikinci bilişsel aracın kavramlaştırmasıyla söylersek: Belirleyen toplumdur ama *belirlenen* bedendir; dolayısıyla, belirlemenin *sonucunu biçimlendiren* bedendir.)

Bedenin oluşumuna *bireyoluş* ("ontojeni") açısından baktığımızda ise, toplumsallık artık hiçbir uzun boylu açıklamaya yer bırakmayacak ölçüde apaçık ortadadır. Birey bedeninin oluşumu ve gelişimi bütünüyle toplumsal bir olgu ve süreçtir. Bir kere, bireysel bir bedenin ortaya çıkmasının ilk koşulu, bir kadınla bir erkek arasında bir *toplumsal ilişkidir.* Gebeliğin nasıl yürüyeceği bütünüyle toplumsal bir olgudur. Kadın uyuşturucu kullanabilir, geçim koşullarının baskısı altında artık fazla gelen bu çocuğu düşürme umuduyla karnını at arabasının okuna vurabilir ya da düzgün bir hastanede aylık kontrollerini ihmal etmeden sağlıklı bir gebelik yürütebilir. Doğum olayı da bütünüyle toplumsaldır. Kadın tarlada çömelip dizlerini ayırarak doğurabileceği gibi lüks bir hastanenin ameliyathanesinde de doğum yapabilir. Çocuğun emzirilip

emzirilmeyeceği, ne kadar zamanda bir meme verileceği, biberona geçilecekse ne zaman geçileceği vb. de tamamen toplumsal bilgi ve alışkanlıklara bağlıdır. Bebeğin kundaklanmasından, sallanan beşikte ya da annesinin yanında uyumasından, tuvalete alıştırılmasından, temizlik alışkanlıkları edinmesinden dinleyeceği dillere, konuşmalara, seslere, duyularını biçimlendirecek her türlü uyarana dek, her şey toplumsaldır. Çocuk yaklaşık bir yaşında (insansılar gibi) yürümeye başlar, yaklaşık iki yaşında (homo cinsi gibi) konuşmaya başlar. Bu süreç içinde başka insanlarla ("toplumla") birlikte olmamışsa, insanlaşmayı (konuşmayı) başaramayacağı kesindir. Dahası, bu yönde bir örnek görmeden, iki ayak üzerinde yürümeyi öğrenebileceği bile çok kuşkuludur. Çocuk büyüdükçe bedeninin yapısından biçimine dek, her şeyin toplumsal kaynaklı olduğunu görmek için olgulara bakmak yeter. Çocuğun boyu posu, rengi vb. (çeşitli fiziksel görünümlü bireyleri bir araya getiren) *toplumsal bir alışverişin* sonucu olan, dolayısıyla *toplumuna göre değişen* bir kalıtımsallığın ürünüdür. Beş duyusu, parçası olduğu kültürce biçimlendirilir. Saçını kestirmesinden tırnak bakımına, konuşma tarzından bakışlarının anlamına, yaptığı spordan günlük yaşam alışkanlıklarına dek, toplumca biçimlendiril-

memiş hiçbir insan bedeni yoktur. En bedensel, en basit görünen işlerimiz bile gerçekte toplumsaldır. Uykumuzdan beslenmemize, "doğal" ihtiyaçlarımızın giderilmesinden sağlığımıza, sevişmemizden ölümümüze dek, bedenimizin oyuncu olarak ortaya çıktığı bütün edimler, gerçekte birer *toplumsal ilişkidir.* Birazdan, "ruh" dediğimiz şeyin bu biçimlenişten başka bir şey olmadığını göreceğiz. Ne var ki, herkesin bedensiz bir ruh olamayacağını kolayca fark edebilmesine karşılık, ruhsuz bir beden *olamayacağını* birçoğumuz görmeyiz. Oysa, ruhsuz bir beden toplumca biçimlendirilmemiş bir beden demektir ve gerçekte böyle bir şey olamaz. Ya da olur, ama *insan bedeni olmaz.* (Bireyoluşta bedenin yeri değerlendirilirken de, az önce özetlenen bilişsel araçları, özellikle de *niceliğin niteliğe dönüşmesini* akılda tutmakta yarar var: *Edilgin belirleyici* olarak beden, belirlemenin sonucunu biçimlendirmekle kalmaz, somut yaşamöykülerinin türlü aşamalarında pekâlâ *etkin belirleyiciye* de dönüşebilir.)

İnsan gerçeğinin ikinci büyük özelliği, her birimizin bir duygu-düşünce yapısına sahip olması: Bu da, genelgeçer insan tanımının "psiko" yönü; günlük dilde, "ruh" dediğimiz şey. Dinsel inanışları bir yana bırakıyoruz. Dolayısıyla, bedenden bağımsız,

kendi başına var olabilecek bir ruh inancı, konumuzun dışında. Burada açıklığa kavuşturmaya çalıştığımız şey, ruhsal yapımızın ("psayki"mizin, "psişe"mizin) niteliği ve kaynağı. Herkes, her bireyde bir düşünme-duygulanma yeteneği bulunduğunda ve hepimizin, bu yetenek sayesinde oluşmuş bir düşünce-duygu yapısına sahip bulunduğumuzda hemfikir. Ayrılık, bunun kaynağında ve yapısının özelliklerinde başlıyor. İnsanı bir tür hayvan olarak görenler, yani insan tanımında bedene ve içgüdüye öncelik verenler için, ruhun esas kaynağı beden. Örneğin Freud bu görüşte. Ona göre, ruhumuzu yöneten esas güç, enerjisini cinsellik içgüdümüzden alıyor ve duygu-düşünce sistemimizin baş belirleyicisi bu oluyor. Bu tür bir bakış açısının kaçınılmaz sonucu, türümüzün ayrılmaz özelliğini oluşturan bir "insan tabiatına" inanmaktır. Bu görüş son derece yaygındır. "Sağduyu"nun gereğidir. Bu "tabiat"ın niteliklerine ilişkin olarak ne düşünülürse düşünülsün, önemli olan *değişmezliğidir.* Bütün tarihi biçimlendiren de bu insan tabiatıdır. Buna karşılık, insan olgusunda belirleyici yön olarak toplumsallığı görenler için, böyle değişmez bir insan doğası olamaz. Ruh dediğimiz şey, esas olarak toplumsal ilişkilerin belirlediği bir yapıdır. *Ruh, toplumsallığın bireysel biçimidir.* Her birey,

toplumunun sınıfsal yapısının ve tarihsel konjonktürün belirlediği bir çerçevede, sayısız iktisadi, siyasi, ideolojik etmenin belirlediği, geçmişten günümüze uzanan yine sayısız edilgin belirlemenin koşulladığı bir ortamda yetişir. Bireylerin, hem toplumlarından kaynaklanan ortak özellikleri, hem de özgül kalıtımlarının ve yetişmelerinin ürünü olan farklılıkları vardır. Ortak özellikler, *o topluma özgü* "insan tabiatını" oluşturur. Toplumla birlikte bu tabiat da değişir. Ruhun oluşumunda en önemli belirleyici, *yüz yüze ilişkilerdir.* Temel güven böyle kazanılır, beş duyunun her biri kültürel özelliklerini böyle edinir, toplumun ortak dili böyle öğrenilir, bireysel bilinç böyle yeşerir, toplumsal ilişki ağı içinde bireyin duygu ve düşünceleri böyle oluşur. Toplum *etkin belirleyicidir,* ama toplum, *toplum olarak* hareket edemez; *birey olarak* hareket etmek zorundadır. Dolayısıyla, etkin belirleyiciliğini de *bireysel biçimde* gerçekleştirmek zorundadır. Kaldı ki öyle olmasaydı, kişi hiçbir zaman özneleşemez, başka bir deyişle, gerçek bir "toplum üyesi" haline gelemezdi. Özneleşmede en kritik eşiğe beş yaş civarında erişilir. İnsan birey olarak işleyebilmek için, bebekliğin dağınıklığından kurtulmak, bedenini eşgüdümlü olarak yönetebilecek bir duygusal-düşünsel sistemleşmeye ulaşmak zorundadır. Bu

kişilik yapıları toplumsal ürünlerdir, ama toplumun da *varlık koşulunu* oluştururlar. *Toplum ancak bireyler biçiminde var olabilir.* Dolayısıyla, etkin toplumsal belirlemeleri de, ister istemez, işte bu beş yaşından başlayarak oluşan bireysel psişik yapılar gerçekleştirecektir. Bedenleri de biçimlendiren aslında bunlardır. Ruh dediğimiz şey, bedenin biçimleri ve donanımlarıdır: Her birimizin ruhu, genetik yapımızda, sinir sistemimizde, hormonlarımızın bileşiminde, kalıtımla geçen mizaç özelliklerimizde, dış görünüşümüzde, duruşumuzda, yürüyüşümüzde, salınışımızda, koşmamızda, çeşitli hareket biçimlerimizde, bakışlarımızda, ses tonumuzda, sesleniş biçimlerimizde, el kol hareketlerimizde, hitap tarzlarımızda, el sıkışmalarımızda, öpüşmelerimizde, sarılmalarımızda, bir başka insana yönelen bütün beden hareketlerimizde, saçımızı kestirdiğimiz biçimde, boyatıyorsak boyasında, yüzümüzün ve genellikle cildimizin bakımında, erkeksek sakalımızda ya da tıraş olmamızda, kıllarımızı aldırıp aldırmamamızda, kilomuzda, göbek biçimimizde, kas yapımızın gelişme biçim ve derecesinde, tırnaklarımızda, dövmelerimizde, sürünüdüğümüz kokularda, tepeden tırnağa süslerimizde, giysilerimizde, takılarımızda, takıntılı hareketlerimizde, vb. bulunur; kısacası ruhumuz, bizi değişik

bir birey yapan özelliklerimizin toplamından başka bir şey değildir. Bunları da hep toplumsal ilişki içinde edindiğimiz için, ruh, gerçekte, toplumun bedene verdiği biçimdir. Ruhun en önemli özelliklerinden biri, geniş ölçüde *bilinçdışı* olmasıdır. Zaten böyle olmasaydı, hayat mümkün olmazdı. Aldığımız her soluğun, attığımız her adımın farkında olsaydık çıldırırdık, felç olurduk. Demek ki bu bilinçdışılık son derece işlevseldir. Hem sadece alışkanlıklarımız değil, görmek istemediğimiz *ruhsal özelliklerimiz* de bilinçdışıdır. Özellikle sorunlu toplumsal ilişkiler üreten toplumlarda bireylerin bunlara uyum sağlaması, çoğu zaman sağlıksız *savunma düzeneklerinin* oluşturulmasını gerektirir. Bunların da işlevsellikleri, bilinçdışı olmalarına bağlıdır. Sanatçılar, keskin duyarlıklarıyla, toplumsal ilişkilerin bedenlere vurduğu sağlıklı ya da sağlıksız damgaları teşhis etmekte ustadırlar. Ama, birtakım çok belirgin toplumsal biçimlenişleri herkes görebilir. Kibrinden baston yutmuşa dönmüş, külhanilik taslamaktan sağa sola devrilerek yürüyen, yağcılıktan, yaltaklanmaktan solucanlaşmış ya da tersine, iyilikseverlikleri yüzlerinden akan bedenleri genellikle çoğumuz kolayca fark ederiz. Özetle her birey, toplumsal ilişkilerinin bileşkesini ruhunda taşır, bu da bedeninin görünümünde ve

tavrında yankılanır. Biz birbirimize baktığımızda, bedensel biçimlerimiz içinde, gerçekte *toplumu* görürüz.

Nihayet, toplumun kendisi de *toplumsal* bir üründür. İnsanı insan yapan "sosyal" olma özelliğinin kaynağı, on sekizinci yüzyıl burjuva ideologlarının yanılsamalarının aksine, bireyler tarafından kotarılan herhangi bir "toplum sözleşmesi" değildir. Toplumsal yaşamın kendisidir, başka bir deyişle *kültürdür.* Ünlü sosyal psikologlarımızdan Çiğdem Kâğıtçıbaşı, yüz altmışın üzerinde kültür tanımından söz ediyor (*Günümüzde İnsan ve İnsanlar,* 12. basım, İstanbul, Evrim Yayınevi, 2010: 379). Bunları bir yana bırakıp biz kısaca kültürü, insan davranışlarını biçimlendiren ve insanlar için anlamlı kılan ilişkilerin, maddi ve manevi nesnelerin toplamı olarak tanımlayabiliriz. Kısacası kültür, birbirimizi insan olarak tanımamıza olanak veren bir bütün olarak çevre ve onunla birlikte, ayrı ayrı bütün bileşenlerinin toplamıdır. Kültürlerin en önemli öğesi dildir. Kültür her yerdedir. Çünkü insanın dünyası, esas olarak, insanın kendi ürünüdür. Örneğin doğal çevremiz, çok geniş ölçüde kültür eseridir. Bitkilerin genetiğiyle oynamak son marifetimiz olsa da, bu tür müdahalelerin geçmişi on iki bin yıl öncesine, neolitiğin başına dek uza-

nır. Hızla yok etmekte olduğumuz bir avuç balta girmemiş ormanın dışında, bitki örtüsü bütünüyle insan eseridir. Hayvanlar da öyle. Aslında hayvanlar âlemine müdahalemiz daha da eskidir. Son yıllarda bir koyunu klonlamamızdan on beş bin yıl önce, bundan çok daha önemli olarak, yeni bir hayvan türünü, köpeği yaratmış ve daha neolitiğe ulaşmadan, aşırı avlanmamız sonucunda, yaklaşık elli dolayında iri otobur hayvan türünün yok olmasına katkıda bulunmuştuk (Özbek: 153). Her yer, kültür eseri olan evcil hayvanla kaplı. Vahşi türler hızla yok olmakta. Hayvanat bahçelerinde korumaya çalıştıklarımız hızla türsel özelliklerini yitirmekte. Bakterileri bile azdırdık. Yerli yersiz kullandığımız antibiyotiklerle, ilaçlarımıza dayanıklı yepyeni bakteri türleri yarattık. Gözü kara sanayileşme ve tüketim çılgınlığımızla, yeryüzünü neredeyse geri dönülmez ölçüde kirlettik. İklimleri bile şaşırttık. Kültürümüz sayesinde, doğayı önce yaşanır hale getirdik, sonra da yaşanmaz. Ancak kültürü en çok doğa dışına, barınma, üretim ve tüketim mekânlarımıza yığdık. Harabelerden günümüzün megapollerine, müzelerden fabrikalarımızdaki, atölyelerimizdeki, bürolarımızdaki sayısız araç, alet, aygıt, makineye dek, inanılmaz miktar ve çeşitlilikte nesne ürettik. Mızraktan, ok-yaydan atom

bombasına dek, her türden silah yaptık, kayıktan denizaltılara, yüzer kentlerden farkı olmayan gemilerden süpersonik uçaklara, hatta uzay mekiklerine dek her türlü ulaşım aracını geliştirdik, binlerce dil yarattık, kimilerini hâlâ çözemediğimiz yazılar oluşturduk, sayısız inanç sistemi, dinler, törenler, her alanda değişik gelenekler geliştirdik, sünnetten kulak delmeye bedenimizle ilgili diziyle müdahale çeşidini gelenekselleştirdik, şaşırtıcı çeşitlilikte örgütlenmeler, yönetim yapıları kurduk, unvanlar, üniformalar, hitap tarzları yarattık, duyularımızı ve her türlü duygumuzu inanılması güç bir çeşitlilik ve zenginlikte işleyen her türlü sanatı geliştirdik vb. vb. Görüldüğü gibi, insanın dünyası gerçekten de bir *kültür dünyası.* Ne var ki, kültürün kolayca fark edilmeyen en önemli özelliği, *insanlar tarafından taşınmakta olmasıdır.* Bütün bu kültür nesneleri, ancak onları tanıyan, kullanmasını bilen, belli *becerilere sahip* insanlar bulunduğu için birer kültür nesnesidirler. Bütün gelenekler, yapılagelişler vb., *bireysel alışkanlıklar* biçiminde ortaya çıktıkları için vardırlar. Bisikletten uçak ya da tank kullanmaya, voleyboldan güreşe, takım tezgâhı ustalığından atom mühendisliğine, keman virtüözlüğünden ip cambazlığına, hokkabazlıktan tiyatro oyunculuğuna dek akla gelebilecek her tür-

lü toplumsal beceriyi biz *bedenlerimize işlemiş olarak taşıyoruz.* Rolleriyle, yapılarıyla, kurumlarıyla, her türlü kültürel varlığıyla toplum, bedenlerimize yerleşmiş durumda. İnsanın belirleyici özelliği de işte tam burada: Tarih boyunca kültür, toplumsal ilişkileri biçimlendiriyor, bunlar bedenlere ruh biçiminde işliyor ve bu bedenlerin enerjilerini kullanan ruhların aralıksız müdahalesiyle kendini durmadan yineliyor ve dönüştürüyor. *Belirleyici özellikleri açısından bakıldığında, beden de, ruh da, kültür de, gerçekte toplumsallığın, hem tarihsel hem de* eşzamanlı *olarak gerçekleşme biçimlerinden başka bir şey değildir.*

IV. Yeni Keşif

Şimdi geliyorum bu araştırmanın ikinci yarısında çözmek zorunda kaldığım büyük soruna. Sorun şu: Hayvanlar söz konusu olduğunda, her türü, o türe özgü bir *bedenle* ve türün davranışlarını belirleyen *içgüdülerle* tanımlayabiliyoruz. İnsan cinsinin ya da daha doğrusu, cinsi temsil eden bugünkü tek insan türünün de kendine özgü bir bedeni var. Ama bir hayvan türü olmadığı için, kendisini belirleyen içgüdüleri yok. Bu nedenle, tek bir insan doğasına değil, toplumuna göre değişen doğalara sahip. Peki bu değişkenlik sınırsız mı? İşte kafam-

daki sorun, bunun olamayacağını görmemle başladı. İnsan tür olarak sonsuz bir çeşitlilikte olsaydı, başka bir deyişle sonsuz sayıda insan doğası bulunsaydı, ayrı bir canlı *türü* olarak insan diye bir şey olamazdı. Tür olarak insan, ancak bireyleri kendi aralarında hiç kesilmeyen bir iletişim düzenine sahip oldukları için var olabiliyor. İletişim olabilmesi için, farklılığı algılamamıza olanak verecek bir *ortak zeminin* bulunması kaçınılmazdır. Hayvanlarda bu ortak zemin, türe özgü beden ve içgüdü düzenidir. Peki insanlarda nedir? İnsan bedeni ortaktır, ama bu yetmez. Çünkü hayvan bedeninden farklı olarak, bu beden içgüdüyle donanmış değildir. Dolayısıyla, insan türünün bedeni, tür içi iletişime ortak zemin olma açısından gereklidir, ama yeterli değildir. Bir de buna, "ruhsal" alışverişlerimize ilişkin bir ortak zemin eklemek zorundayız. Ama bu öyle bir zemin olmalı ki, hem ortaklık-türdeşlik sunabilsin, hem de bu ortak temel üzerinde değişik insan doğalarının ve farklı bireyselliklerin gelişmesine olanak versin.

İşte bu sorunu çözmek için kafa yorarken, insan bedeninin duyu düzeninin, bu soruna bir yanıt modeli sunduğunu ayrımsadım. Gerçekten de, yalnızca beş duyumuz var, ama bu beş duyuyla neredeyse sonsuz çeşitte ses, koku, tat, görünüş, doku-

nuş deneyimleme olanağını bulabiliyoruz. Öyleyse sorunu çözmek için yapmamız gereken şey, insan ruhunun algılayabileceği belli başlı duygu-düşünce çeşitlerini saptamaktı. Başka bir deyişle, nasıl ki duyular insan bedeninin dünyaya açılan kapıları ise, sorunumuzu çözmek için yapacağımız iş, "ruhun kapılarını" belirlemekti. Ancak bunu yaparken, insanla ilgili temel bir gerçeği de göz önünde bulundurmak zorundaydık. İnsan "ruhunun" ("psişe"sinin) malzemesi daima bir duygu-düşünce *karışımıdır.* İnsanda duyguyu düşünceden ya da düşünceyi duygudan bütünüyle yalıtmak olanaksızdır. Dolayısıyla, saptayacağımız "ruh duyuları" her zaman bir duygu-düşünce karmasından oluşacaktır. Gordon Allport, 1920'li yıllarda, ruhsal yapıların "ayırıcı özelliklerini" ("traits") araştırmaya başlamış ve o gün bu gündür, bu araştırma alanı psikolojinin en verimli alanlarından birini oluşturmuştur. Ben bu alana kendi tarihsel maddeci anlayışımla girdim ve şöyle bir sonuca ulaştım: Bütün insanlarda, ruhsal olarak toplam *altı* ayrı duyarlık ekseni vardır: 1) Sevmek/Sevmemek; 2) Güvenmek/Korkmak; 3) Beğenmek/Ayıplamak; 4) Sevinmek/Üzülmek; 5) Haz Duymak/Acı Çekmek; 6) Ayırdına Varmak/Kavrayamamak. Bedenin beş algı kapısına karşılık, ruhun altı "algı kapısı". Bede-

ninkilere duyu deniyor, ruhunkilere de "duygutür" adını verdim.

Şimdi, çok olası birtakım yanlış anlamaları önleme umuduyla, bu duygutürlerin niteliğine ilişkin birkaç kısa açıklama sunmam yerinde olacak. Bir kez, duygutürlerle gerçek duyguları kesinlikle birbirine karıştırmamak gerekiyor. Tıpkı duyular gibi, bunlar yalnızca birer olanak. Örneğin işitme duyumuz, ne işiteceğimizi belirlemez. Bu bir klasik müzik parçası olabileceği gibi, bir bomba patlaması da olabilir. Aynı şekilde, diyelim sevme yeteneğimiz, kime karşı nasıl bir sevgi ya da nefret duyumsayacağımıza karışmaz. Bunu belirleyen kültürdür. Kültürler de toplumuna göre farklılaşacağından, bir toplumda yaşanan sevgi-nefret duyguları bir başka toplumunkinden çok değişik olabilir. Türümüzün sevgi yeteneğine sahip olması, bunu her yerde algılamamıza olanak verir. Ama bunun somutta nasıl olacağını, değişik bir insan doğasının oluşumuna ne gibi bir katkıda bulunacağını, somut tarihsel koşullar, kısacası kültür ve bu kültürün parçası olarak gerçekleşen çeşitli bireysel deneyimler belirler. Sadece altı eksenle, sonsuz çeşitlilikte duygu algılamak olanaklıdır. Çünkü, bir kere her eksen, belli bir duyarlık türünde, en olumlu uçtan en olumsuz uca dek uzanır. Örneğin, en ulvi aşk-

tan en gaddar düşmanlığa dek, bu tür duyguların hepsi, Sevmek/Sevmemek ekseninde yer alır. İkincisi, gerçek yaşamda katıksız duygu ya da düşünce olmadığı gibi katıksız türdeşlikte duygu-düşünceler de yoktur. Duygu-düşünceler, her zaman birer *bileşiktir.* Dolayısıyla, değişik duyarlık eksenleriyle algılanan duygu-düşünceler, her zaman karmaşık bileşimlerin parçası olarak ortaya çıkar. Örnekse, bir sevgi duygu-düşüncesine, nefret de, sevinç de, şehvet de, korku da, merak da, muhtemelen başka duygu-düşünceler de karışabilir.

Duygutürler, adı üstünde, yalnızca duygu-düşüncenin *türüyle* ilgilenir. Dolayısıyla, diyalektiğin nicelik/nitelik dönüşümü bunları etkilemez. En büyük güvenden en uçuk paranoyaya dek, duyarlık ekseni olarak hep Güvenmek/Korkmak duygutürü iş görür. Buna karşılık, nicelik/nitelik dönüşümü, yaşamdaki her şey gibi gerçek duygular için de geçerlidir. Örneğin sevginin nefrete dönüşmesi, edebiyatın haklı olarak ilgilendiği anlamlı bir duygusal oluşumdur. Bunu duygutür kuramı değil, belli bir kültürün yarattığı sevgi ilişkileri açıklar. Aynı nedenden dolayı, duygutürler, "heyecan"larla ilgilenmezler. Çünkü heyecan, duygu-düşünceye bedensel birtakım tepkilerin de katılmasıyla ortaya çıkan bir durumdur ve duygulanımın türünden

bağımsızdır. Örneğin insan, sevgilisiyle buluşacağı için de heyecan duyabilir, laboratuvardaki araştırması iyiye gittiği için de. Birinci durumda Sevmek/Sevmemek (belki bir de Haz Duymak/Acı Çekmek) duygutürü, ikinci durumda ise Ayırdına Varmak/Kavrayamamak duygutürü devreye girer. Dolayısıyla, duygutür, heyecanı belirlemez.

Dikkat edilmesi gereken çok önemli başka bir özellik, duygutürlerin daima *insanlararası ilişkilerle* ilgili olmasıdır. Dolayısıyla, duygutürler, bu tür ilişkilerin ürünü olmayan karakter özelliklerinin dışında kalır. Örneğin, Eski Yunan'dan beri, o çağda inanılan varlığın dört temel öğesine koşut olarak, insanların da dört temel mizaç özelliğinden birine yatkın oldukları gözlenmiştir. Bence doğru olan bu gözleme göre, kimi insan *hava* gibi hareketli, hercai, havaidir; kimi insan *toprak* gibi içine kapanık, donuk, kasvetlidir; kimi insan *ateş* gibi durmadan parlar, sinirlenir, yanıp söner; kimi insan ise *su* gibi dingindir, kolay sinirlenmez, soğukkanlıdır. Bu teşhis doğrudur. Ancak, dikkat edilirse bunlar, tıpkı bir bedenin insan bedeni olup olmamasını *etkilemeyen* boy ya da saç rengi gibi, *biçimsel özelliklerdir*. Sayılan mizaç özellikleri de bunlar gibidir. Ruhların "ne" olduğunu değil, "nasıl" olduğunu etkilerler sadece. Diyelim sevgi,

sinirlice de yaşanabilir, sakince de. Ama duygutür bunun sadece sevgi olma özelliğiyle ilgilenir. Çünkü tür olarak insanı ilgilendiren yön budur. Az önce sözünü ettiğim Amerikan "ayırıcı özellik" yaklaşımının en büyük kusuru bu noktadadır. Bu yaklaşım, duygutür kaynaklı ruhsal özelliklerle mizaç özelliklerini birbirine karıştırıyor. (Örneğin, Amerikan psikolojisinin dünyaya armağan ettiği ünlü Beş Büyük -*the Big Five*- etmen dizisi, açıkça böyledir.) Bu da, diyelim iki kol iki bacak sahibi olmakla deri renginin, çözümlemelerde aynı kefeye konmasına benzer, yani bilimsellik dışında kalır.

Duygutürler, bizi tür olarak "insan" yapan duygu-düşünce alışverişlerinin "olanak ızgarasını" oluştururlar. Nasıl ki, bedende önemli bir eksikliğin bulunması, "sakatlık" ya da hatta "ölüm" demekse, duygutürlerde (duygu-düşünce olanaklarında) bir eksiklik, ruhsal "sakatlık" ya da hatta ölüm anlamına gelebilir. Komada ya da delilikte durum budur. Biz duygutür kapılarından geçerek insanlaştığımızdan, insan dışı nesnelere karşı da duygu-düşünce besleyebilmek için, önce bu kapılardan geçmiş olmamız gerekir. Doğumundan itibaren başka insanlarla ilişki içinde altı duygutürünün duyarlıklarını harekete geçiren duygu-düşünceler deneyimlememiş kişiler, bunları insan

dışı nesnelere karşı da duyumsayamazlar. Örneğin, köpeğimizi seviyorsak, bir çiçeği beğeniyorsak, bülbül sesi bizi neşelendiriyorsa ... bunu hep daha önce başka insanlarla bizi insan yapan ilişkiler yaşamış olmamıza borçluyuz. İnsan söz konusu olduğunda, "doğal" duygu-düşünce yoktur. Hepsi kültür kaynaklıdır. Hepsini yaşamamıza olanak veren şey de, türümüzün ortak özelliği olan belli başlı altı duyarlık eksenidir.

Bedenimiz gibi, duygutürler de *evrim kaynaklıdır*. Örneğin tiksinti duygusu olmasaydı, atalarımız besin kaynakları arasında ayrım yapmazlar, sonuçta kolayca zehirlenebilirlerdi. Sevmezliğin, nefretin kaynağı budur. Korku da böyle işlevsel bir duygudur ve türümüzün Güvenmek/Korkmak duygutürüne dönüşmüştür. Merak da öyle. İnsan türünün Ayırdına Varma/Kavrayamama duygutürünün kökeni buradadır. Bunlar evrim çizgimizde *zaten var oldukları içindir* ki homo cinsiyle birlikte *insana özgü* biçimlere dönüşebilmişlerdir. İnsanın ruhsal yapısının bütün bu duyarlık eksenleri evrimden gelmeseydi, tür olarak insanın bildiğimiz bu özellikleriyle ortaya çıkması olanaksız olurdu. Beden kadar türün ruhsal yapısı da evrimin ürünüdür.

Duygutür kuramının önemli bir getirisi, işlemsel, operasyonel araştırmalara araçlık edebilecek

bir nitelik taşımasıdır. Gerçekten de, duygutürler sabit olduğu için, bunlardan türetilecek *aynı soruları*, ayrı ayrı, hem kültür karşılaştırmaları, hem ruhsal yapı karşılaştırmaları, hem de kültür-ruhsal yapı karşılıklı etkileşim araştırmaları için kullanmak olanaklıdır. Bu sorulara birkaç örnek, şunlar olabilir: Bu kültürde kimler, ne tür sevgilerin, ne tür nefretlerin nesnesidirler? İnsanlararası ilişkilerde en büyük huzuru veren güven ilişkisi en çok kimler arasında kurulur? Bu kültürde en çok neden korkulur? Neyle en çok övünülür, neden en çok utanılır? En büyük sevinç ya da en büyük üzüntü kaynağı olarak görülen ilişkiler nelerdir? Hangi ilişkiler en büyük haz ya da en büyük acı kaynağı olarak görülür? Bu ilişki düzeninde bireysel ve toplumsal bilincin en önde gelen kaynakları nelerdir? Ne tür ilişkiler bir ideolojik karartma işlevi görür? Hangi hazlar utanma kaynağıdır? Hangi sevinçler övünç vesilesidir? vb. vb.

Duygutür kuramını da böylece ana hatlarıyla özetledikten sonra, konuyu kaparken, bu on iki yıllık araştırma serüveninin ürünü olarak ortaya koyduğum kavramsal çerçevenin çok olumlu bulduğum bir yanına işaret etmek isterim. Tarihsel maddeciliğe dayanan bu çerçeve, kapsayıcılığı ve esnekliği sayesinde, Freud'den Eysenck'e, Vygotsky'den

Bourdieu'ye dek çok çeşitli katkıları kendi içinde soğurma; dayanağının sağlamlığı sayesinde de, bu soğurmayı, bu kez iyi anlamda "seçmeci" (karıştırıcı değil, bir senteze ulaşmak için "devşirici") bir eleştirellikle yürütme olanağını sunmaktadır. Nitekim kitabımda, ben bu olanağı karınca kararınca kullanmaya çalıştım.

Umarım bana heyecan veren bu araştırmamın sorunlarını ve çözümlerini size yeterli bir açıklıkla sunabildim. Katıldığınız için çok teşekkür ederim.

Gökhan Atılgan'la Söyleşi

Söyleşi başlangıcı
15 Temmuz 2013

Hocam, birey konusunda çalışmaya 2002 yılında başladınız. O yıl, Türkiye'de bir dönüm noktasının başlangıcıydı. AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte sosyal bilimciler ağırlıklı olarak İslamcılık, neoliberalizm, muhafazkârlık, hegemonya gibi konularda çalışmaya başladılar. Siz ise aykırı bir tercih yaparak "birey" dediniz. Söyleşimize bu noktadan başlayalım, izninizle. Niçin birey sorunu üzerine çalışmaya başladınız?

O yıl başlamış olmamın özel bir nedeni yok. Birey konusu, benim için çok eski bir ilgi odağı. Nedeni de, on beş yaşımda, kendimi şöyle bir tartmaya başladığımda, ne beden ne de kafa olarak kendimi hiç mi hiç beğenmemem. Bunun üzerine, her sabah yarım saat jimnastik yapmaya başladım. (Bunu otuz yıl aralıksız sürdürdüm.) Bir de kendi-

mi eğitmeye giriştim. (Bunu hâlâ sürdürüyorum.) Yirmi yaşımda Marksizmi keşfettikten ve akademik kariyerde "anayasa hukuku ve siyaset bilimi" alanını yeğledikten sonra, yıllarca siyaset-devlet konusunda kafa yordum. Bu çabaların ürünü olan *Devlet Nedir?*i tamamladıktan sonra, niyetim "kapitalist devlet", en sonunda da "Türkiye'de devlet" konularına girmekti. 1983 başında üniversiteden atılınca, bu süreç kesildi. Yedi yıl sonra geri döndüğümde, karşı karşıya kaldığım ilk zorunluk, "anayasa hukuku" ve "karşılaştırmalı devlet sistemleri" konularında ders notu olarak kullanılabilecek yayınlar hazırlamaktı. Bu konularda iki kitabım 1996'ya dek çıktı. Bu arada ve sonrasında, birbiriyle ilgisiz konularda çalıştım. Yaşım ilerledikçe, yeniden bir ana konuya odaklanma gereğini duydum. Devlet konusunda artık ip kopmuştu. Bir gün kendi kendime, "Marksizm her toplumsal konuda ahkâm kesiyor; peki, birey konusunda söyleyecek bir sözü yok mu?" diye sordum. Böylece, on beş yaşımda, "ben niye böyle oldum?" diye kendim için sorduğum soruyu, bu kez bir "Marksist birey kuramı" arayışına dönüştürdüm. Kısacası, benim bu konuya yönelmemde, o günlerdeki siyasal ortamın herhangi bir etkisi olmadı. Altmış yaşına ulaşmak üzere olan Marksist bir düşünürün, gençliğinde

kendi derdine düştüğünde kafasını kurcalayan bir sorunu, artık bilimsel bir düzlemde ele alma gereksinimi yöneltti beni bu konuya.

Çalışmanıza Marksizmin birey konusunda neler söylediğini ve neler söyleyebileceğini araştırarak başladığınız anlaşılıyor. Marksizmin, kapitalizm için geliştirdiği gibi sistematik ve özgül bir kuram geliştirmediği sonucuna ulaşıyorsunuz. Marksizm neden sistematik bir birey kuramı geliştiremedi? Tuhaf değil mi bu durum?Acaba Marx sonrası Marksistler, Marx'ın kendisi hangi konulara ağırlık verdiyse öyle devam ettikleri için mi?

Marksizm, toplumsal yaşamın her alanının incelenmesine katkıda bulunabilecek son derece güçlü bir kuramsal yaklaşımdır. Toplumsal yaşam ise, neredeyse sonsuz sayıda araştırmaya konu olabilecek zenginliktedir. Marksistlerin önde gelen ereği toplumu dönüştürmek olduğundan, kapitalizmin krizleri, emperyalizm, küreselleşme, tekelcilik, sınıf mücadelesi gibi konulara öncelik vermiş olmalarına şaşmamak gerekir. Yine de Marksizmin, bu alanlar dışında da, sanattan ideolojiye, edebiyattan siyasete dek çok çeşitli konularda çok değerli araştırmalara destek olduğu unutulmamalıdır. Doğrudan doğruya birey konusunda yapılmış değerli

çalışmalar da vardır. İlk aklıma gelen birkaç katkıyı burada anımsatmak isterim. Lev Vygotsky'nin *Düşünce ve Dil* kitabının Rusçası 1934'te yayınlanmıştır. Erich Fromm'un Marx'la Freud arasında bir bireşim yaratmaya çalışan kitabı (Türkçe'ye *Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum* diye çevrilmiştir) 1962 tarihlidir. O kitaptan sonra da Fromm, Marksist bakış açısından da yararlanarak insan kuramına önemli katkılarda bulunmuştur. Fransız Komünist Partisi'nin önde gelen düşünürlerinden olan Lucien Sève, 1969 yılında, *Marksizm ve Kişilik Kuramı* diye bir kitap yazmıştır. István Mészáros 1970'te, Bertell Ollman ise 1971'de, yabancılaşma konusunda son derece değerli birer araştırma gerçekleştirerek, Marksizmin insan türünü nasıl gördüğünü açıklıkla ortaya koymuşlardır. Daha yenilerde, 2001'de yayınlanan *Bodies of Meaning* kitabıyla, David McNally, postmodernizme karşı Marksist birey anlayışını çok güçlü bir biçimde savunmuştur. Dolayısıyla Marksizmin, bu güne dek birey konusunda dişe dokunur bir düşünce geliştirmediğini söylemek yanlıştır. Buna karşılık, bu alanda Marksizme daha çok iş düştüğü doğrudur. Ancak bu, toplumsal yaşamın her alanı için geçerli bir saptamadır. *Kapital*'in üçüncü cildinin tamamlanmadığı, o günden beri de kapitalizmin çok köklü değişiklik-

ler yaşadığı göz önünde tutulursa, kapitalizm kuramında bile Marksizmin artık söyleyecek önemli bir sözü kalmadığı savunulamaz.

Konuyla ilgili kendisinden söz ettiren çalışmalardan biri, Adam Schaff tarafından yazılan ve ilk baskısı 1970'te yapılan Marxism and the Human Individual adlı yapıt. Ancak sizin çalışmanızda bu eserin adı bile anılmıyor. Neden?

Adam Schaff'ın kitabını çıkar çıkmaz okumuştum. Aradan uzun yıllar geçtiği için şimdi ayrıntılı bir değerlendirmede bulunabilecek durumda değilim. Ancak kitabın bilimsel düzeyinin bana çok düşük geldiğini iyi anımsıyorum. "Marksizm insana değer vermez, Marksizm insancıllığa karşıdır" anlayışına karşı çıkmak için kaleme alınmış, iyi niyetli, sevimli ama oldukça yüzeysel bir kitaptı bu.

Adam Schaff'ı anmışken Wilhelm Reich ile ilgili bir sorum da olacak. Kitabınızda birey/toplum ikilisinin birey ayağının ruhsal boyutuna eğilen pek çok bilim insanının çalışmalarından kendi odak noktalarınıza ve perspektifinize göre müthiş bir biçimde yararlanıyorsunuz. Reich, Marksist olduğu 1927-1936 döneminde bu alanın en önemli isimlerinden birisi olarak kabul ediliyordu. Faşizmin alıcı bulma-

sının ardında yatan kişilik mekanizmalarından sınıf bilincine ilişkin yeni tanım geliştirme çabalarına kadar pek çok önemli esere imza atmıştı. Freud'un toplumsal etmenleri ihmaline ilişkin önemli eleştiriler de yapmıştı. Kitabınızda Reich'tan alanyazın kısımları da dahil olmak üzere hiç söz etmiyorsunuz. Bunun nedenini de öğrenebilir miyiz?

Bence Reich, büyük bir düşünür olmaktan çok, güzel bir düşünür. Sıcacık, çok çekici bir insan. Özellikle 1930'larda, Sex-Pol döneminde yaptığı çalışmalar çok etkileyici. Devrimciliği, gençlerin "sevişme hakkı"nı savunusu öylesine etkili olmuştur ki, devrimci ya da ilerici geçinen örgütler bile, ürküye kapılıp onu üyelikten atmışlardır. Bildiğim kadarıyla, kendini hem Komünist Parti'den hem de Psikanaliz Derneği'nden attırmayı başaran başka bir eylemci yoktur. Ne var ki, cinselliğin de kaynağında olan bir kozmik enerji keşfettiği iddiasıyla Einstein'ın karşısına dikilecek denli saçmaladığı sonraki yılları bir yana bırakılsa bile, Reich'ın, birey kuramına kayda değer bir katkısı yoktur. Görüşü şöyle özetlenebilir: 'Freud'un en büyük buluşu, cinsel dürtüyü en önemli ruhsal belirleyici olarak görmesidir. Ancak Freud, bu buluşunu mantıki sonucuna götürüp cinsel özgürlüğü savunacağına, uygarlığın ancak bu yaşam dürtüsünün diz-

ginlenmesiyle gelişebileceğini ileri sürmüştür. Bu yanlışın bedeli çok yüksektir. Devlet ve aile baskısı altında cinsel doyumsuzluğa mahkûm edilen gençlerin ruhları örselenmekte, yaşam için ileri atılma güçleri yok edilmekte, bundan da en çok kapitalistler ve otoriter devlet yandaşları yararlanmakta. Bu kısır döngüyü kırmanın, antikapitalist ve özgürlükçü mücadelenin önünü açmanın tek yolu, başta gençler olmak üzere, insanların cinsel doyumlarına olanak sağlamaktır.' Kabaca özetlediğim bu görüş nasıl değerlendirilebilir? Cinsel baskının hem bireysel, hem de toplumsal sonuçları olduğu doğrudur. Ciddi bir ruh hekimi olarak, Reich, özellikle *Character Analysis* kitabında, bu baskının bireysel sonuçlarını incelemiştir. Kitabı zamanında SBF kitaplığı için ben getirtmiştim. Çok da yararlanarak okumuştum. Cinsel baskının toplumsal sonuçlarını ise Reich, *Faşizmin Kitle Psikolojisi*, *Cinsel Devrim*, *Sınıf Bilinci Nedir?* gibi kitaplarında ele almıştır. Bu kitapların hepsi, tek solukta okunan, çok sürükleyici metinlerdir. Ama, içlerinde, yukarıda söylediğimin ötesinde pek bir şey de bulunmamaktadır. Öyleyse, her şeyden önce Reich'ın temel tezi değerlendirilmelidir: Cinsel özgürlük olunca insanların kendilerinde yeni bir yaşam kurmak için gerekli devrimci gücü bulacak-

ları tezi geçerli midir? Benim yanıtım şöyle: Bütün baskılar gibi, cinsel baskının da ruh gücünü kırıcı bir etki yarattığı, bu etkinin en çok gençlerde örseleyici sonuçlar yarattığı doğrudur. Ama bütün bir toplumsal boyun eğiş mekanizmasını böyle bir etmene bağlamak bana inandırıcı görünmüyor. Devletlerin savaşa sürüklediği kitleler içinde, çok başka nedenlerle, 'isyan edeceğine ölüme gitmeyi yeğleyen' yığınla insan bulunduğunu düşünmek herhalde yanlış değildir. Kaldı ki, kendisi bunun bilincinde olmasa da, Reich'ın cinsel özgürlükçülüğü bile kendi içinde baskıcıdır. Reich, tıpkı Freud gibi, bir tek karşıcinsel ilişkiyi sağlıklı sayar. Böyle bir yaklaşım, cinsel yönelimleri bakımından azınlıkta kalan insanlar üzerinde, ayrı bir cinsel baskı kaynağı oluşturur.

Bence kitabınızın en önemli özelliklerinden biri başından sonuna diyalektik yöntemle kurgulanması. Bildiğim kadarıyla Türkiye'de diyalektik üzerine ilk makaleyi yazan akademisyen sizsiniz. "Toplumsal Araştırmalarda Diyalektik Yöntem" başlıklı makaleniz 1967'de yayımlanmıştı. Gerçi bu kitabınızı okuyunca diyalektiği kavrayışınızın zaman içinde başkalaştığını ve doruklara tırmandığını gördüm. Şimdi şunu sormak istiyorum: Neden diyalektik?

Diyalektikte niçin bu kadar ısrarcısınız? Buna bağlı olarak Türkiye'de Marksist sosyal bilimcilerin diyalektikle ilişkilerindeki cılızlığı neye bağlıyorsunuz? Bu sonuncu soruyu şunun için soruyorum: Marksist akademisyenlerin çalışmalarında diyalektik yöntem kullanılmıyor değil elbette. Ama ya kısmi olarak, ya örtük olarak ya da metnin içine gömülü olarak kullanılıyor. Sizin bu kitabınızda olduğu gibi diyalektik yönteme göre tasarlanmış bir çalışmayı en azından ben bilmiyorum.

Bilindiği gibi diyalektik, Hegel'in geliştirdiği, Marx'la Engels'in ise eşi az bulunur bir ustalıkla kullandıkları bir düşünme biçimi. Özü; olguları ilişkisellik, süreç ve nitel dönüşüm anlayışıyla kavramaya dayanıyor. Marksist bakış açısının en önemli kurucu öğesi bu. Bence böyle bir kafa yapısı olmadan, bilime büyük bir katkıda bulunmak çok güçtür. Bu yalnızca toplum bilimleri için değil, doğa bilimleri için de geçerlidir. Örneğin Einstein'ın uzam-zaman kavrayışı, tam bir diyalektik kavrayıştır. Newton'da uzam ve zaman, birer çerçevedir. Einstein'da ise, uzam "uzamda bulunan nesnelerden'; zaman da, 'hareket eden nesnelerden' ayrı olarak kavranamayacak olgulardır. Kısacası, her şeyin varlığı her şeyin varlığına bağlıdır; her şey hareket etmekte, kendine özgü süreçlerden geç-

mektedir; belli bir nicelik artışı nitel dönüşüme yol açmaktadır. Enerji ile maddenin birbirine dönüşümü görüşü, çarpıcı bir diyalektik düşünce örneğidir. Ne var ki, diyalektik bakış, öyle tek başına öğrenilebilecek bir "konu" değildir. Çünkü, diyalektik, benim de o sözünü ettiğin makalede verdiğim yanlış izlenimin aksine, üç dört "yasa" ya da "ilke" ezberlenerek kavranamaz. Diyalektik, her zaman, ancak 'uygulanarak' öğrenilebilir. Diyalektiğin 'uygulanması' ise, her şeyden önce, incelenecek 'konunun biliminin' derinlemesine kavranmış olmasını gerektirir. Engels'in işaret ettiği gibi, diyelim tarihsel maddecilik yapılacaksa, öncelikle çok çok sağlam bir tarih bilgisine sahip olmak gerekir. Bu, her alanda böyledir. Psikolojiyi de, sosyolojiyi de, siyaset bilimini de diyalektik bir yaklaşımla kavramanın birinci koşulu, psikoloji, sosyoloji ya da siyaset bilimi alanında, bu güne dek bilim insanlarının neler söylemiş olduğunu çok iyi bilmektir. Kısacası, 'diyalektik uzmanlığı' diye bir şey yoktur; şu ya da bu bilim dalının 'bilimsel, dolayısıyla da diyalektik uzmanlığı' vardır yalnızca. 'Diyalektik uzmanlığı' diye bir şey var olduğu ölçüde, soyut birtakım kuralların birbirinden kopuk örneklerle anlatılmaya çalışıldığı bir 'bilgi dalı' olabilir ancak. Bu da kendi içinde çelişkilidir. Diyesim, özünde

olanaksızdır: Birbirinden kopuk örneklerle, tanım gereği bütünlük varsayan bir düşünce biçimi nasıl anlatılabilir ki? Türkiye'de diyalektiğin başarılı bir biçimde 'uygulanmadığı' görüşüne katılmıyorum. Çünkü, bunu söylemek, 'Türkiye'de bilim yoktur' demekle aynı anlama gelir. Oysa, ilgili bilim insanı 'diyalektikçe' düşündüğünün ayrımında olmasa bile, diyalektiği "örtük, metnin içine gömülü biçimde" kullansa bile, ülkemizde çok iyi bilim insanları bulunduğu su götürmez. Ben toplum bilimlerini biliyorum az çok. Örneklerimi oradan verebilirim. Ama bunu yapmam doğru olmaz. Saymaya başlayınca, şu ya da bu adı atlama tehlikesi vardır her zaman. O da, unutkanlıkla atlananlara ya da insan her yere yetişemediği için gözden kaçmış olanlara haksızlık olur. Ben, Marksizmle tanıştığım yirmi yaşımdan beri, diyalektiği hep bu dediğim anlamda kullanmaya çalıştım. *Demokrat Parti* monografim, *Devlet Nedir?* kitabım bunun örnekleridir. Şimdi birey konusunu da aynı anlayışla ele almaya çalışıyorum. Konu birey olunca diyalektik yaklaşımın somut olarak ne anlama geldiğini, hem kitabımın "bilişsel araçlar"a ayırdığım birinci bölümünde yöntemimi anlatırken, hem de konuyu 'diyalektik açıdan' ele almaya çalıştığım öteki iki bölümde 'uygulamada' göstermeye çalış-

tım. Sen bunu beğenmişe benziyorsun da, bakalım başkaları da aynı fikirde olacak mı?

İzninizle Hocam, sonraki soruma geçmeden önce, bu konudaki görüşümü söylemek istiyorum: 'Kendiliğinden diyalektik' ile 'planlı diyalektik' arasında bir ayrım yapmak gerektiğini, bu ikisi arasındaki ayrımın sanıldığından daha önemli olduğunu düşünüyorum. Şeylerin nedenler, koşullar, sonuçlar olarak doğrudan ya da dolaylı olarak birbiriyle ilişkili olduğunu düşünerek çalışmak ile bir konuyu diyalektik olarak tasarlayarak çalışmak arasında hem biçim hem de sonuçlar bakımından çoğu durumda sanıldığından büyük farklar çıkabiliyor ortaya.

Şimdi soruma geçeyim: Konu diyalektikten açılmışken, Marx'ın, kitabınızın merkezinde duran bir metni hakkında bir sorum olacak. Grundrisse'de "Ekonomi Politiğin Yöntemi" başlıklı bir parça olarak yer alan ve Ekonomi Politiğin Eleştirisi'ne Katkı'ya "Giriş" olarak yazılan ama basılmayan metinden söz ediyorum. Sizin "iyi ki yazmış" dediğiniz ve kitabınızda çok yararlandığınız bu metin, bana kalırsa da az bilindiği oranda çok kıymetli bir yöntem metni. Ancak, bir de 'keşke yazmasaydı' imasıyla sözünü ettiğiniz bir metin daha var. Bu da Eko-

nomi Politiğin Eleştirisine Katkı'nın ünlü "Önzöz"ü. Bazı Marksist yorumcular, bu iki metin arasındaki farkların Marx'ın "araştırma yöntemi-sunuş yöntemi" ayrımından kaynaklandığını savunuyorlar. Bu argüman bana da ikna edici görünüyor. İki metni, birlikte ve bu gözle okuduğumda, yazılış amaçlarından kaynaklanan farkları görebiliyorum; ama dikkatlice bakınca çelişkili metinler olmadığını da anlayabiliyorum. Bu konuda neler söyleyeceksiniz?

İtirazın ve yeni sorun, bana belki derdimi daha iyi anlatma olanağını verecek. "Önsöz" metni için, bana "keşke yazmasaydı" dedirten şey, bu metnin dangıl dungul, mekanist bir Marksizm anlayışını besleyen baş kaynak olmasıdır. Çünkü bu metinden, rahatça şöyle bir sonuç çıkarılmıştır: Toplumların dönüşümünü sağlayan en güçlü etmen, teknolojik gelişmedir. Oysa iş böyle anlaşılırsa, "Berlin duvarını yıkan teknolojidir" diyen Turgut Özal'ı da Marksist saymak gerekir! Çok zengin, çok boyutlu, çok katmanlı bir görüşü birkaç tümcede özetlemeye kalkışırsanız, bu gibi yanlış anlamalara yol açmanız neredeyse kaçınılmaz olur. Geçen sorunda sözünü ettiğin makalemi yazışım, Politzer'in *Felsefenin Başlangıç İlkeleri* kitabını Türkçe'ye çevirişim ile aynı zamana denk düştü. Politzer'in kitabı, gerçekten de bir "başlangıç" olarak görülür ve

diyalektiği kavramak için onunla yetinilmezse, hiç kuşkusuz çok yararlıdır. Ne yazık ki, birçok "Marksist" kuşağın diyalektik bilgisi orada kalmış ve bu kalışın bedeli çok ağır olmuştur. Çünkü, bir diyalektik "planın" ancak incelenecek konuyla iyice haşir neşir olduktan sonra yapılabileceği görülmemiş, konudan bağımsız bir "planlı diyalektik" kurgulanabileceği, bu diyalektik planın da soyut olarak öğrenilebileceği varsayılmıştır. "Önsöz"ün kaynaklık ettiği yaygın tarihsel maddecilik anlayışı da, buna benzer, çok büyük zararlara yol açmıştır. Örneğin Sovyetler Birliği'nde egemen olan görüş, devrim bir kez yapıldıktan sonra, üretim güçlerinin alabildiğine gelişmesiyle sosyalizmin kendiliğinden serpileceği biçimindeki büyük yanılgıdır. Oysa üretim güçlerini, kendi başına etkili, bağımsız bir etmen olarak görmek Marksizme de, tarihsel gerçeklere de düpedüz aykırıdır. Rönesans ve Reform olmadan, kapitalizmin gerçekleştirdiği büyük maddi atılım yaşanabilir miydi? Petrol zengini ülkeleri, satın aldıkları yığınla "anahtar teslimi fabrika" gerçekten kalkındırmış mıdır? İşin doğrusu şudur ki, toplumsal dönüşüm için, üretim güçleriyle birlikte üretim ilişkilerinin, dolayısıyla da üstyapının hep birlikte değişip gelişmesi şarttır. Marksizmde üretim biçiminin toplumun en etkili belirleyicisi

olduğu gerçeğinden, altıyla üstüyle toplum bütünüyle dönüşmeden üretim biçiminin, dahası, yalnızca üretim güçlerinin dönüşebileceği sonucu çıkmaz. Bunu açıkça görebilmek için, diyalektiğin kurallarını ya da "Önsöz"de maddeci tarih görüşünü özetleyen birkaç tümceyi ezberlemek asla yetmez. Onun içindir ki böyle ezberlenmeye elverişli metinler, sonuçta yarardan çok zarara yol açar. Açmıştır da. "Giriş" araştırma yöntemini, "Önsöz" ise sunuş yöntemini gösteriyor, demek de bence yanlıştır. "Giriş", somut bir bilim alanında, ekonomi politikte, hem araştırmanın hem de sunuşun nasıl yapılması gerektiğini açıklayan son derece öğretici bir metindir. Orada, "Önsöz"de karşımıza çıkan kestirmecilikten eser yok. Yeri gelmişken şunu da belirteyim: Marx çok yazmış, eşi zor bulunur bir büyük düşünürdür. Önemli bir bölümü yayınlanması düşünülmeyen kişisel müsveddeleri-karalamaları da kapsayan bu büyük yığın içinde, böyle yanlış anlamalara yol açabilecek başka formüller de vardır. Örneğin, feodalizmi yel değirmeniyle, kapitalizmi de fabrikayla özdeşleştiren deyişler, aynı türden bir "üretim güçleri saplantısı"na yol açabilir. Burada çok dikkatli olmakta yarar var. Bilimde kestirmeciliğe yer yoktur. Araştırmanın zahmetli "somut"u yaşanmadan geliştirilen bir sunuşun

parlak "soyutu", yanıltıcı bir cila olarak kalmaya mahkûmdur. Maddeci tarih görüşü de, diyalektik de ancak "yapılarak" öğrenilebilir. "Yapma"nın konusu-nesnesi de, bu görüşün, bu yaklaşımın "dışında" bir şey olmalıdır. Görüşü, yaklaşımı soyut olarak incelemede "yapma" yoktur ki, bunlar böyle bir incelemeyle kavranabilsin. "Alet", ancak kendi dışında bir nesne üzerinde kullanılarak öğrenilebilir. Elbette, kullanma kılavuzunu önceden okumanın yararı büyüktür. Senin "planlı diyalektik" dediğin de budur. Ancak temel gerçek şudur ki, yüzme yüzerek, alet de kullanılarak öğrenilir. Bilmem bu kez ne demek istediğimi biraz daha anlaşılır bir biçimde anlatabildim mi?

"Yel değirmeni size feodal lordlu toplumu verir; buharlı değirmen ise, endüstriyel kapitalistli toplumu" ifadesi teknolojik belirlenimci Marksistlerce de, Marx'ı teknolojik belirlenimcilikle eleştirenlerce de sık sık kullanılıyor. Herhalde Marx gibi büyük bir düşünür teknolojinin hukuktan, siyasal rejimin özelliklerinden, kültürden vb. bağımsız olmadığını bilecek kadar tarih bilgisine sahipti. Gerek bu ifade gerekse de "Önsöz" metni Marx'ın bunları hangi soyutlama tarzının hangi düzeyinde söylediği ya da yazdığı, kısaca onun diyalektik yöntemi iyice bi-

linmeden ancak çarpık bir şekilde yorumlanabilir, diye düşünüyorum. Ancak asıl konumuz bu olmadığı için bir sonraki soruma geçiyorum. Umarım Marx ve Marksizm üzerine ayrıca bir söyleşi yapma imkânımız olur.

Kitabınızın en önemli yanı "duygutür kuramı". Bu kurama nasıl ulaştınız? Bedenin beş duyusu gibi, ruhların da altı duygutürü olduğuna ilişkin fikir sizde nasıl gelişti? Bu kuramı inşa maceranızı çok merak ediyorum. Nasıl gördünüz bunu?

Her yeni adım gibi, bunun da öncesinde bir "eksiklik duygusu" var. Eksiklik şu: Herkes, bu güne dek insanların çok çeşitli kültürlerde yaşadığını, bundan sonra da değişik kültürler göreceğimizi söylüyor. Peki, neye dayanarak bu çeşitli kültürlerin hep "insana ait" kültürler olduğu söyleniyor? Bu sorunun yanıtı, insanın bedensel birliğine dayanılarak verilemez. 'Kafa yapımız ne olursa olsun, değil mi ki hepimiz aynı türden bedenlere sahibiz, bu durum insan türü olarak birliğimizi açıklamaya yeter,' diyemeyiz. Böyle diyebilmemiz için, hayvan türlerinde olduğu gibi, insan türünün de, bedenine işlenmiş içgüdülerce yönetildiğini kabul etmemiz gerekir. Ne var ki, böyle bir kabulün geçerliği yok. İnsan, içgüdülerince değil, her zaman belli

bir kültür çerçevesinde yer alan, şu ya da bu güçte dayatmalara şu ya da bu ölçüde uyarak ya da karşı koyarak gerçekleştirdiği davranımlarla kendini yöneten bir canlı. *Felsefenin Sefaleti*'nde Marx'ın dediği gibi (mealen aktarıyorum), 'insan, kendi oyununun hem yazarı hem de oyuncusudur'. Bu oyunlar hiçbir biçimde birbiriyle karşılaştırılamayacak ölçüde birbirine yabancıysa, her tür gibi ortak özellikleri olması gereken bir "insan türü"nden nasıl söz edebiliriz? Diyalektik bize ne diyor? "Benzerlik olmadan farklılık olamaz." Örneğin bir balina ile bir elektrik ampulünü "karşılaştırmaya" kalkışmak, saçmalık olur. Anlamlı bir karşılaştırma, ancak kimi ortak noktaları olan nesneler arasında yapılabilir. Öyleyse sorumuz şudur: İnsan bulunan her yerde karşımıza çıkan kültürleri karşılaştırmak için insanlarda ne gibi ortak noktalar arayabiliriz? Birinci yanıt, bedendir. Gerçekten de, bedenimiz türseldir. Ancak biz, kültürü, yalnızca bedenimizle değil, her şeyden önce duygu-düşüncelerimizle algılarız. Her bireyde bulunan bu duygu-düşünce yapısının adı da ruhtur (ya da benim kitaptaki deyişimle, "tin"dir). Demek ki, yanıtımızı arayacağımız yer ruhtur. Ruh dediğimiz şey, gerçekte kültürlerin bireysel biçimidir. Bunun içeriği özdeş olamaz. O zaman ne tarih olurdu ne başka bir şey.

İnsanlık hep aynı çerçevede yaşayan (bu çerçeve bir ekin ya da bir "kültür", bir "anlam örgüsü" olamazdı) bir canlı türü, gerçekte, değişmez bir doğaya sahip bir hayvan türü olurdu. Peki o zaman ruhlarımızın ortak yönlerini nerede bulacağız? İşte duygutür kuramı, bu sorunun yanıtı. Gelmiş geçmiş ve gelecek bütün insanların türsel birlikleri, "ruhsal duyarlık olanakları"nda yatıyor. Nasıl ki bedenimizin beş duyusu, her birimize sınırsız çeşitlilikte deneyimler yaşama olanağı sunarken, yine de bunları beş temel boyutta tutuyorsa; ruhsal duyarlıklarımız da, her birimize sınırsız çeşitlilikte duygu-düşünceler yaşama olanağını verirken, yine de bunları altı temel boyutta tutuyor. Yalnızca beş duyumuzun bulunması, nasıl her birimizin sonsuz çeşitlilikte nesne görmemizi, koklamamızı, işitmemizi, tatmamızı ya da bunlara dokunmamızı sağlıyor, ancak bu temel boyutlar dışında kalan deneyimlere kapılarımızı kapıyorsa; altı duygutürümüz de, bize ancak sevgi-kızgınlık, güvenme-korkma, beğenme-ayıplama, sevinme-üzülme, acı çekme-haz duyma, anlama-anlayamama boyutlarında yer alan duygu-düşünceler yaşama olanağını veriyor. Her boyutta yer alabilecek duygu-düşünce çeşidi, kültürden kültüre değişen neredeyse sonsuz bir çeşitlilikte. Yine de, çok farklı seslerin hep

aynı işitme duyusuyla algılanması gibi, çok çeşitli kültürlerin çok çeşitli duygu-düşünceleri, hep herkeste aynı olan şu ya da bu duygutürün sağladığı duyarlıkla algılanıyor. Çok çeşitli sesler yine de bizim için "ses"se, çok çeşitli duygu-düşünceler, aynı şekilde, "bak bu duygu-düşünce, sevme-sevmeme duyarlığımıza ilişkindir" diye tanınabiliyor. Böyle bir beden ve ruh duyarlığı ortaklığımız olmasaydı, sanırım "tür olarak insan"dan söz etme olanağı bulamazdık. Şunu da belirteyim ki, insan türünün ruhsal birliğini araştırırken bakılabilecek tek konu duygu-düşünce duyarlıkları değildir. Nasıl ki, beden söz konusu olduğunda, çevreyle alışverişimizi sağlayan yalnızca duyularımız değilse, hareket yeteneklerimiz ve bunların sınırları da bedenlerimizin ortak özelliklerini oluşturuyorsa; böyle ortak "ruhsal davranış olanaklarımız" ve bunların yapısal sınırları olabilir. Ben yalnızca duyarlık konusuna bakabildim.

Somut olarak bu altı duyarlık eksenine ise, 1920'li yıllardan başlayarak önce Gordon Allport'un sonra da başkalarının çabalarıyla geliştirilen "ayırıcı özellik" (İngilizcesi "trait") verilerini kullanarak ulaştım. Bu araştırmaların mantığı şudur: Önce, bir dilde, örneğimizde İngilizce'de "ruhsal durumları" niteleyen bütün sözcüklerin

dökümü yapılır. Allport'un kendisi, bu özelliği taşıyan dört bin dolayında sözcük belirlemiştir. Sonra bunlar, birbirleriyle yakın ilişkisi olanlar yan yana getirilerek kümelendirilir. Çeşitli düşünürlerin çabasıyla, temel ruhsal özelliklere işaret eden bu kümelerin sayısı adım adım düşürülmüştür. Zamanla, düşürüle düşürüle, Beş Büyükler (Amerikalıların "the Big Five" dedikleri) görüşüne ulaşılmıştır. Bu görüşe göre, çeşitli sormacalarla insanların beş ayrı boyuttaki eğilimleri saptanarak her birey için ayrı bir karakter betimlemesine ulaşmak olanaklıdır. Bu beş boyut şunlardır: merak ("openness"), sorumluluk ("conscientiousness"), dışa dönüklük ("extraversion"), sevimlilik ("agreeableness"), asabilik ("neuroticism"). Ne var ki, ben bu sonucu olduğu gibi alıp kullanamazdım. Çünkü burada, karakterlerin çok farklı özellikleri harmanlanıyor. Bir yandan her bireyin doğuştan getirdiği bir "mizacı" var. İnsanların mizaç özellikleri Eski Yunan'dan beri tanımlanmıştır. Antik Çağ'ın dört temel öğe anlayışına koşut olarak, insanların ya hava gibi hareketli, ya toprak gibi içine kapanık, ya ateş gibi değişken ya da su gibi kayıtsız oldukları saptanmıştır. Bunlar tıpkı sarışın ya da esmer olmak gibi, kalıtımsal olarak getirilen özelliklerdir. Oysa ben yalnızca, ekinlerin-kültürlerin

bireylerce yaşanmasına aracılık eden, içerikleri ve yaşanma biçimleri kültürlerden kaynaklanan özellikleri arıyordum. Ruhların ortak duyarlık eksenlerini araştırırken hep buna dikkat ettim. Altı duyarlık boyutuna, altı "duygutür"e böyle ulaştım. Son olarak şunu belirteyim ki, bu duygutürlerin somut içerikleri her kültürde farklı olduğundan, o kültürde bunlara ait duygu-düşüncelerin de o kültüre özgü, başka kültürlerden farklı, adları olması kaçınılmazdır. Ben bunları ister istemez Türkçe adlandırdım. Bunların başka kültürlerdeki içerikleri araştırılırken, ilgili duygu-düşüncelerin o kültüre özgü adlar taşıyacağı, bunun da Türkçe'den tam sadık bir çeviri olmasının beklenemeyeceği göz önünde tutulmalıdır.

Duygutür kuramsal keşfiniz bana kalırsa dünya çapında çığır açıcı ve bu konuda daha sonra yapılacak çalışmalara yön gösterici, öncülük edici bir nitelikte. Kuramla ilgili dikkatimi çeken noktalardan biri şu: Her bir duygutür için verdiğiniz örnekler bir insanla bir başka insanın ilişkisi üzerinden. Neden bütün örnekleri böyle seçtiniz? Örneğin sevmek/sevilmemek ya da güven duymak/korkmak diğer canlılarla ya da nesnelerle kurduğumuz ilişkilerde de geçerli değil mi?

Keşke bütün soruların böyle kolay olsa. Bunun yanıtı apaçık ortada: İnsanın kaynağı insandır. Kişinin insan olması, her zaman, ayrıksız olarak, kesin ve mutlak bir ilke olarak, başka bir insanla ilişkide bulunmasına bağlıdır. Yeryüzünün bir köşesinde, her türlü beslenme, barınma, diyelim başka hayvanlarca kollanma gibi olanaklar içinde bile olsa, yalnız başına kalmış bir insan yavrusu asla insanlaşamaz. Başka bir insanla temas, bizim için en temel varlık sorunudur. Dolayısıyla, tinimizin-ruhumuzun kaynağı da, her şeyden önce başka insanlardır. Duygutürler, ancak bu yoldan "işlemeye açılabilir". Bunlar, şu ya da bu kültürün biçimlendirdiği yüz yüze ilişkiler içinde bir kez oluştuktan sonra, başka nesnelere yönelik duygu düşüncelere de araçlık ederler. Ancak, oluşum için vazgeçilmez ilk adım, her zaman başka insanlarla ilişkidir. Hayvan ya da eşya ile sınırlı bir "ilişki" dünyasında, insanın oluşumuna yer yoktur. İnsanın tanımı, "toplumsal tek canlı" değildir boş yere. Her birimizin ruhudur, toplum. Hayvanı da eşyayı da sevme ya da onlardan korkma yeteneğimizi de, ancak insanlarla yüz yüze ilişkilerimiz aracılığıyla edinebiliriz. Her türlü duygu için, her zaman, bir başka insanı nesne örneği olarak vermemin nedeni budur. İnsan dışındaki nesneler, her zaman,

her koşulda "türev nesneler" dir. Bir tek insan, "asli nesne" dir.

Hocam, kitabınızın bir bölümünde Freud ile olağanüstü bir eleştirel tartışma yürütüyorsunuz. Hem büyüklüğünü teslim ediyorsunuz Freud'un hem de kuramlarındaki yanlışlıkları gösteriyorsunuz. Bu tartışmanın bir yerinde "Bireyin her alanda yaşadığı hoşluklar, ona, eşeysel (cinsel) dürtüsü aracılığıyla zevk verir" diyorsunuz. Burada şöyle bir soru ortaya çıkıyor. Cinsel dürtü hayat boyu değil, belirli yaşlardan sonra körelip yok oluyor. Ama hazlar için aynı şeyi söyleyemeyiz sanırım. Cinsel dürtüler tükendiğinde biyoloji, hazlarımızı bize ne aracılığıyla yaşatır?

Sorunun yanıtını birlikte düşünelim istersen. Freud'un büyüklüğü, insan tinini ("psyche"yi) bilimsel araştırma nesnesi yapmış olması. Hepimizde bir duygu-düşünce karması bulunduğu öteden beri biliniyordu. Freud, bu karmaşık gerçeğin kendine özgü bir yapısı olduğunu ve sanılanın aksine, bu yapının çok büyük bölümünün bilinç dışında kaldığını gösterdi. Yapının işleyiş düzeneğini araştırırken Freud, genellikle iki büyük dürtünün insanları harekete geçirdiği görüşüne ulaştı. Biri bizi yaşama yöneltiyor, öteki ise ölüme. Fransız işletkeci

(mekanist) maddeci geleneğin etkisinde kalmış bir hekim olarak Freud, bu dürtülere maddi bir temel ararken şöyle bir sonuca vardı: Bizi yaşama yönelten en güçlü dürtü, eşeysel (cinsel) dürtüdür. Ölüm, dolayısıyla da saldırganlık eğilimimizi açıklayan ise, bizi oluşturan canlı maddenin, adeta "devinmekten yorularak" cansız maddeye dönüşmeye duyduğu özlemdir. Freud'un "ölüm içgüdüsü" görüşü pek kabul görmedi. Cinselliğin neredeyse karşı konulmaz gücü konusunda ise, çok daha duraksamalı bir durum çıktı ortaya. Ancak düşünürlerin büyük çoğunluğu, bireyleri devindiren en önemli duygunun eşeysel doyum arayışı olduğunu kabul etmediler. Bu karşı çıkışın haklı olduğunu düşünüyorum. Toplumsal tek canlı olan insanın eğilimlerinin kaynağını yininde (bedeninde) aramak yanlıştır. İnsanın gereksinimlerini, doyum nesneleri belirler. Bu nesneler de her zaman ekinseldir-toplumsaldır. Ancak şunu da görmek gerekir ki, insanın erkesi (enerjisi) bedenindedir. İnsan bir hayvan türü olmadığı için, bu enerjisi her zaman tini aracılığıyla, bir duygu-düşünce demeti olarak harekete geçer. Belli bir yoğunluğu-yeğinliği aştıklarında bu tinsel devinimler, heyecanlar-coşkular biçimini alırlar. Altı duygutür ekseninin her birinde, Haz Duyma-Acı Çekme duygutürü sayesinde, böyle heyecanlar-

coşkular yaşamak olanaklıdır. Ancak Haz Duyma-Acı Çekme duygutürünün haz yönünün, bedenin özellikle eşeysel yönünü kullandığı da bir gerçektir. Yalnızca aşk tutkusuyla yanıp tutuşurken değil, büyük bir bilimsel buluş yaparken ya da yığınların çılgınca alkışladığı bir başarım sergilerken de eşeysel haz duyumsanabilir. İşte bu gözlemlere dayanarak, çok çeşitli kaynaklardan beslenebilecek hazların, belli bir niceliği aşınca eşeysel (cinsel) biçime bürünebileceğini, Freud'u yanıltanın da bu gözlem olabileceğini düşündüm. Bütün yaşam işlevlerimiz gibi cinsel dürtünün de yaşla güç yitirdiği doğru olmakla birlikte, duyulan heyecan-coşku belli bir nicelik eşiğini aştığında, sanırım "artık bu yaşta bu duygulanım bir eşeysel uyarım taşıyamaz" demek gerçekçi değil. İnsanın duygulanımları yininden (bedeninden), açık seçik biçimde ayırt edilebilecek değişik "içgüdüler"den kaynaklansa, falanca içgüdü yaş gereği olarak yok olur demek, olanaklı olabilirdi. Ama insanda öyle bir şey yok. Yanıtımın duraksamalı olmasının nedeni de bu. Özetle, belli bir nicelik birikmesinden sonra, bütün duygutür eksenlerinde çok büyük heyecanlar-coşkular yaşanabilir. Belli bir eşik aşıldıktan sonra, Haz Duyma ekseni öteki bütün eksenlere haz aracı olurken, bedenin eşeysel zevk alma özelliğini de harekete geçirebilir.

Kitabın kültüre ayrılan kısmında çok canlı bir tartışma var ve burada yürüttüğünüz çözümleme pek çok şeyi yeniden düşünmemizi gerekli kılıyor. Bu bölümde, bireyin işi tarafından belirlenebilmesi için önce bireyin ortaya çıkması gerektiğini söylüyorsunuz. Sınıfsal konumların bireyi belirlemediği çünkü ondan önce aile, eğitim, kültür ve ideoloji aracılığıyla bireyin kişiliğinin geniş ölçüde belirlendiği de başlıca savlarınızdan biri. Sınıfsal konumların rolü gerçekten bu kadar az mı? Bireyler sınıfsal rollerini üstlenmeye başladıklarında dünyayı tahvil ve bonolar, döviz pariteleri, faiz, piyasa, kâr diye de görmeye başlayabilir; üretim tezgâhı, maaş, ev kirası, kömür parası diye de. Sınıfsal aidiyet ya da iş nedeniyle dünyadaki farklı konumlanışların kişilik oluşumlarındaki etki potansiyelinin daha yüksek olduğunu düşünemez miyiz?

Bu soruya özellikle sevindim. Çünkü derdimi anlatamamış olduğumu görüyorum. Ben hiçbir yerde, "sınıfsal konumların bireyleri belirlemediğini" söylemedim. İşe girecek yaşa gelinceye dek bireyi belirleyen bütün yüz yüze ilişkiler, aile, okul, arkadaşlar, başat ekin (kültür), egemen düşüngü (ideoloji), bunların hiçbiri "nötr" değil ki! Hepsi zaten sınıfsal olarak belirlenmiş durumda. Ancak işte, buralarda sınıfsal etki, hep birtakım "dola-

yımlardan" geçerek gösteriyor kendini. Ancak, üretim ilişkilerine taraf olunca birey, sınıfsal rolünü dolaysız olarak üstlenecek duruma geliyor. O yaşa geldiğinde ise, kişiliği çoktan oluşmuş oluyor. Patron ya da işçi olması, doğrudan doğruya sınıfsal bir belirlenim. Ama merhametli ya da gaddar bir patron olması, yine merhametli ya da gaddar bir işçi olması, üretim ilişkilerinde yer almasından çok önce yüz yüze ilişkilerin, ortak duyguların, ekin araçlarının, düşüngüsel baskıların belirlediği bir sonuç. Sınıfsal konum bireyin üretim ilişkilerindeki yerini belirler, ama tinyapısının (psikolojisinin) ayrıntıları, ilgili bireyin daha anasının karnında başlayan sayısız etkilenim sonucunda belirlenir. Kaldı ki, üretim ilişkilerinde yerini aldıktan sonra bile bireyin tinyapısı işletkel (mekanik) bir biçimde sınıfını yansıtmaz. Öyle olsaydı, işçiler daima emekçi partilerine oy verirler, toplumda her zaman azınlıkta olan sömürgenler de hiçbir zaman seçim kazanamazlardı. Gerçek şudur ki, kitapta da söylediğim gibi, sınıfsal belirlenim genel kural olarak edilgin bir belirlenimdir. Etkin hale gelmesi için, sınıf savaşımının açıkça ortaya çıkmış olması, Marx'ın deyişiyle sınıfın, yalnızca nesnel olarak sınıf değil, "kendisi için sınıf" durumuna gelmiş olması gerekir. Özetle, sınıfsal konum toplumsal iliş-

kilerde en temel belirleyicidir. Ancak bireysel tinyapılarının oluşmasında, sınıf konumu, genel kural olarak, aile-arkadaşlar-okul-moda fikirler-moda tutum alışlar vb. aracılığıyla kor kendini ortaya. Kişi, bu etkiler sonucunda, çalışacak yaşa gelmeden çok önce kişiliğinin temel özelliklerini edinir. Aile, ekin çevresi vb. zaten yüksek bir sınıf bilinciyle yoğrulmuşsa, çocuk küçük yaşta sınıf bilinci edinebilir elbette. Ama, Marx'ın dediği gibi, egemen sınıfın fikirleri de genellikle egemen oluyorsa, küçük yaşta sınıf bilinci edinmek oldukça az bulunur bir durumdur. Çoklukla bireyler, karmakarışık düşünce ve duygularla gelirler çalışma yaşına ve ancak üretim ilişkilerinde sınıflarının gereği olan yeri alınca sınıfsal etkiye daha açık hale gelirler. Ne var ki, orada da, sınıf genellikle edilgin belirleyici olarak kalır. Etkinleşmesi, sınıf savaşımının keskinleşmesine bağlıdır. Bir kez etkinleştikten sonra ise, siyasal savaşımda en etkili belirleyici durumuna gelir. O zaman da zaten devrim gündeme gelmiş demektir.

Ben de bu yanıta sevindim. Çünkü bir sonraki sorum tam da şimdi verdiğiniz yanıtla ilişkili olacaktı. "Başat kültür" nasıl oluşur, ya da bir sınıfın kültürü nasıl başat hale gelir?Buna bağlı olarak da, biraz aç-

manızı isteyeceğim, başat kültür bireylere nasıl ve ne tür dolayımlarla nüfuz eder?

Kitapta da belirttiğim gibi ekin (kültür), toplum bilimlerinin en yığmalık kavramlarından biri. İçinde yok yok. Bu soruyu yanıtlayabilmek için, ekini şöyle tanımlamak elverişli olabilir: Ekin, kendimizinkiler dahil bütün toplumsal davranışları anlamlandırmamıza ve değerlendirmemize olanak veren düşünceler ve duygulanımlar bütünüdür. Altı duygutür ekseninde yer alan bütün duygu-düşünceler ekin kaynaklıdır. Örnek olarak, bugün içinde bulunduğumuz ekinin Sevme/Sevmeme duygutürünü alalım. Hem resmi, hem egemen, hem de en yaygın duygu-düşünceye göre, en yüce sevgi anne sevgisidir; en büyük değer de çocuklardır. Bu anlayışın sonucu olarak da, "aile toplumun temelidir". Oysa gerçeğe eleştirel gözlerle bakabilsek, töre cinayetlerinden genel olarak kadına karşı şiddete dek korkunç boyutlarda bir kadın sömürüsünün tam da bu ekinsel örtünün altında gizlendiğini kolayca görebiliriz. Sözde "kutsal" ve "masum" saydığımız çocuklarımıza karşı cinsel tacizin çok büyük çoğunluğunun da aile çerçevesinde gerçekleştiğini görebiliriz. Başta faşizm olmak üzere, günümüzün bütün gerici, tutucu, baskıcı düzenlerinde, kurulu düzenin korunup sürdürül-

mesinde ailenin yüceltilmesinin en güçlü ekinsel-düşüngüsel araç olduğunu görürüz. Ama bunu kaç kişi görebilir? Büyük çoğunluğun gözünde, dolayısıyla kurulu düzenin alabildiğine sömürdüğü yığınların da gözünde, bu belirttiğim gerçekler birkaç "bozguncu" görüşten başka bir şey değildir. Bu koşullanma, Sevme-Sevmeme duygutürünün öteki bütün alanlarında geçerli olduğu gibi geriye kalan beş duygutürün her yönü için de geçerlidir. Toplumda, neyin doğru, neyin güzel, neyin güvenilir, neyin saygın olduğunu belirleyen hep egemen sınıfların ve güçlerin dünya görüşünü dile getiren düşüngülerdir (ideolojilerdir). Bunlar, başta toplu iletişim araçları (medya) olmak üzere, din adamlarından öğretmenlere, toplumun her köşesindeki kanaat önderlerine dek, egemen güçlerin paralı ya da gönüllü sözcüleri tarafından durmadan yinelenir ve böylece kafalara çakılmaları sağlanır. Bu koşullanmalar çocuk daha anasının karnındayken başlar ve dünyaya gözünü açtığı andan itibaren, çocuğun toplumla karşılıklı etkileşimi çerçevesindeki bu belirlenme süreci, hiç durmadan işler. Kundaklanma biçiminden dinlediği ninnilere dek, toplumun yeni bireyi aralıksız olarak bu egemen ekinin-düşüngünün etkisiyle yoğrulur. Aile içinde günlük yaşamdan, arkadaşlardan, okuldan, televizyondan

vb., dur durak bilmeden akıp gelen ve küçük bireyi biçimlendirip duran bir etkileme söz konusudur. Bu başat ekin-düşüngü (kültür-ideoloji) demetinin gerisinde, başta egemen sınıflar, katmanlar, bütün kurumlarıyla devlet, kısacası, çıkarı

kurulu düzenden yana olan bütün toplumsal güçler vardır. Gramsci'nin "hegemonya" dediği şeyi sağlayan da bu durumdur. Sömürü, salt baskıya dayandırılarak sürdürülemez. Her zaman, sömürülenlerin bir ölçüde rızasını gerektirir. İşte, çocuk daha anasının karnındayken başlayan ve bütün toplumsal ilişkilere yayılan bu ekinsel-düşüngüsel koşullanma, egemenlerin sömürülenlerin rızasını almalarını sağlayan en güçlü araçtır. Yeri gelmişken belirteyim: Bizde egemen çıkarların topluma benimsetilmesinde önde gelen düşüngüsel (ideolojik) araçlardan biri de dindir. Dolayısıyla, bir bölüm solcunun sandığının aksine, bizde yercillik (yeryüzünden yana olma, laiklik), Atatürkçü burjuvazinin dar çıkarlarının çok ötesinde, sömürülen yığınların kendi durumlarını görmelerini sağlamada dönüşül (kritik) önem taşıyan bir savaşım alanıdır.

Eserinizde birey kuramı 'kültür-birey', 'toplum-birey' ilişkisellikleri eksenlerinde tartışılıyor. Bu ek-

senler acaba 'kültür-sınıf-birey', 'toplum-sınıf-birey' şeklinde kurulamaz mıydı? Bu soruyu, toplumsal sınıflara gerek kitabınızda gerek bu söyleşide verdiğiniz ağırlığa rağmen sormak istiyorum.

Bu sorunun arkasında, "bir çalışma Marksist olacaksa, mutlaka sınıf dolayımından geçmeli" gibisinden bir önkabul yatıyor gibi geliyor bana. Öyleyse, öncelikle bu önkabulün değerlendirilmesi gerekiyor. Sınıflı toplumlarda, bireylerin konumlarının belirlenmesinde sınıfın temel veri olduğu doğru. Ancak sınıfın belirleyiciliğinin bu biçimde açıklığa kavuşması, kapitalist toplumun bir özelliği. Daha önceki sınıflı toplumlarda da esas belirleyici olanın sınıf savaşımı olduğunu, insanlık ancak kapitalizm aşamasına ulaştıktan sonra ayrımsadı. Kaldı ki, kapitalizm koşullarında bile, bu durum ancak sınıf savaşımına bilinçli olarak taraf olan kişiler için açık. Büyük çoğunluk için, bu gerçek hâlâ bulanık. Nedeni şu: Sınıf son kertede belirleyici; ne var ki, bu belirleyicilik çok değişik dolayımlardan geçerek kendini belli ediyor ancak. Bu bakımdan, bence sorudaki "kültür-sınıf-birey" ya da "toplum-sınıf-birey" sıralaması, dolayımların sınıfsal yapıdan kaynaklandığını yeterince vurgulamadığı için yanıltıcı olabilir. "Sınıf-kültür-birey" ya da "sınıf-toplum-birey" denmesi daha gerçekçi olur gibi ge-

liyor bana: Toplumu en genel anlamda ve en güçlü biçimde belirleyen olgu, üretim biçimi. Sınıflı toplumlarda bu üretim biçimi, toplum çapında, kendini sınıf savaşımı biçiminde gösteriyor. Sınıf savaşımı, toplumu oluşturan tüm ilişkilere, ekinin (kültürün) tüm öğelerine damgasını vuruyor. Ama her durumda bu "damga", "damgalanan gerçekliğin doğasına" uygun bir biçime bürünüyor. Örneğin felsefede sınıf savaşımı, düşünselcilik/özdekçilik (idealizm/materyalizm) çatışması biçimini alıyor. Bireyin topluma katılması (ve bu katılımı ölçeğinde toplumu dönüştürmesi) her zaman bireyden-bireye ilişkiler biçimini alıyor. Bu ilişkilerin bir bölümünün yüz yüze olması gerekiyor. Yoksa insan yavrusu insanlaşamıyor. İşte, toplumun hangi tür ilişkilerden oluşacağı, ekinin ne gibi öğelerle kurulacağı, hep üretim biçiminin belirlediği bir durum. Ancak burada, Marx'ın direterek üstünde durmasına karşın çoğu kez gözden kaçan bir gerçeği anımsatmak isterim: Üretim biçiminin (dolayısıyla da sınıf savaşımının) belirleyiciliği, her zaman, "daha önce oluşmuş olan" toplumsal ilişkilerin ve ekin öğelerinin "yeniden yoğrulması" biçiminde gerçekleşiyor. Yeni bir üretim biçimi başat duruma geldi diye, tarih "kopmuyor"; hep "yeniden biçimleniyor". Bu yeniden biçimlenme, bireyleri çerçeveleyen, onları

içine çeken çeşitli rol ve yapıların hepsi için geçerli. Belli bir düzeye ulaşmış üretim güçleriyle uyuşan üretim ilişkilerinin belirlediği yüz yüze ilişkilerle ve çevresine egemen olan ekin öğeleriyle "halleşe halleşe" gelişen birey, üretim biçiminin, sınıf savaşımının etkisini, ancak bütün bu "kendi doğalarına uygun biçimde" belirlenmiş toplumsal ilişkiler ve ekin öğeleri aracılığıyla içselleştiriyor. Dolayısıyla, sınıfın doğrudan belirleyiciliği, ancak sınıf savaşımının açıkça ortaya çıktığı ayrıksı durumlarda karşımıza çıkan bir olgu. Bunun dışında, tıpkı üretim güçlerinin gelişme düzeyi gibi, sınıf gerçeği de, ancak "ortamı biçimlendirerek" kişiyi belirleyebiliyor. Bu belirlemenin nasıl olduğunu da, genel kuramdan çıkarsamak olanaksız. Her zaman, belli bir yerdeki, belli bir zamandaki, belli bir sınıflı toplumun kendi bireylerini yoğurması ve onlar tarafından hep yeniden yoğrulması söz konusu olduğuna göre, araştırmanın hep erek edinilen çözümleme düzeyine uygun soyutlukta-somutlukta kuramsal araçlarla yürütülmesi gerekiyor. "Sınıflı toplumlarda birey şöyle belirlenir" dersek, işimize pek yaramayacak bir soyutluk düzeyinde kalırız. "Kapitalist toplumlarda sınıfsal belirleme şöyle olur" dersek, biraz daha işe yarayacak bir soyutluk düzeyine inmiş oluruz. Ama, o da pek varsıl bir

bilimsel sonuca götürmez bizi. Buna karşılık, "şu çağdaki, şu sınıflı toplumda bireysel tinlerin nasıl oluştuğunu" ortaya çıkarmak istersek, anlamlı bir araştırma stratejisi geliştirebiliriz: İlgili toplumun, içinde yer aldığı tarih dilimini (dünyadaki konumunu) göz önünde bulundurarak, üretim güçlerinin düzeyine, üretim ilişkilerinin niteliğine, sınıfsal yapısına, bu temel verilerin o topluma özgü tarihsel gelişimin biriktirdiği toplumsal kurumları, yapıları, rolleri ve ekin öğelerini ne yönde yeniden yoğurduğuna bakarak, nesnel olarak çeşitli sınıflar içinde yer alan bireylerin, kendilerine özgü çevrelerin gereği olarak ne tür yüz yüze ve dolaylı ilişki ağları içinde ortaya çıkıp geliştiklerini, tinyapılarının bu karşılıklı etkileşim içinde nasıl oluştuğunu araştırabiliriz. Özetle, birey-toplumu anlamak istiyorsak, bu iki öğe arasındaki diyalektik özdeşliğin ikinci aşamasının bize sağladığı kuramsal araçları kullanarak, belli bir toplumun birey-toplum karşılıklı diyalektik özdeşliğinin üçüncü aşamasını, kısacası, o somut toplumda, bireyin hangi toplumsal dolayımlardan geçerek, toplumun da hangi bireysel dolayımlardan geçerek oluştuğunu açıklığa kavuşturmaya çabalayabiliriz. Bu çabamızda, sınıfsal belirlemeyi vurgulayan Marksizm, çok önemli bir yardımcıdır. Ancak, bu yardımın

etkili olabilmesi için, sınıfsal belirlemenin her toplumsal ilişki (kurum, yapı, rol) için, her ekinsel öğe (aile, arkadaşlar, okul, iş ilişkileri, eğlence, siyaset vb. gibi bağlamları anlamlandıran duygu-düşünce yapıları) için, hangi somut biçimlere büründüğünü görebilmemiz gerekir. Bunu da bize ancak, genel bir Marksizm bilgisi değil, altı duygutürümüzün duyarlıklarının içini dolduran değişik "toplumsal ilişki ve ekin öğesi türlerinin", ayrıca da, bireysel "tinyapılarının", özgül bilimleri gösterebilir.

Genel bir değerlendirme yapmamıza imkân verecek bir soruyla içeriğe ilişkin sorularımın sonuncusunu sormak istiyorum. Marksizmin hedefi en genel anlamıyla dünyayı değiştirmekse, bunun da öznesi işçi sınıfıysa birey kuramı hem Marksizm hem de işçi sınıfı bakımından neden önemli?

İki noktaya değinmek istiyorum. Biri değişimin öznesiyle, ikincisi ise kurulacak yeni düzenle ilgili. Değişimin öznesi, işçi sınıfı. Bu sınıf, kapitalizmin üretim güçlerinde yarattığı ve Marx'la Engels'in daha 1848'de, *Manifesto*'da, unutulmaz satırlarla betimledikleri dur durak bilmeyen gelişimin sonucu olarak, boyuna nitelik değiştiriyor. Daha 1857'de kaleme aldığı *Grundrisse* diye adlandırılan defterler dolusu notlarının bir yerinde Marx, inanılması güç

bir öngörüyle şöyle bir kestirimde bulunuyor: Üretim güçlerindeki bu müthiş gelişimin sonucunda, böyle bir gelişimle baş edebilmek için, emekgücünün, üretimde, doğanın yanı sıra, bilimlerin o güne dek ürettikleri bilgileri de kullanması kaçınılmaz olacak. Böylece ortaya, bu çok gelişmiş üretim gücünün kullanıcısı olan "toplumsal insan" (sosyal insan) çıkacak. O koşullarda artık, çalışma gününün bir bölümünde emekgücünün karşılıksız çalıştırılmasına, diyesim artı-değer üretimine dayanan sömürü biçimi, üretim güçlerinin bu gelişimi karşısında yetersiz kalacak; başka bir deyişle, kapitalist üretim biçimi artık kendi yarattığı gelişmeyle baş edemez duruma gelecek. Marx'ın öngörüsü böyle. Sanırım, bugün artık, üzerinden bir buçuk yüzyıl geçtikten sonra, Marx'ın kestirimi doğrulanmış bulunuyor: Günümüzün ileri üretimi, artık bu üretimi gerçekleştirenlerin en gelişmiş bilim dallarında, özelikle de bilişim alanında üstün bir donanıma sahip bulunmalarını zorunlu kılıyor. Bugün artık, en gelişmiş üretim alanlarında, mavi tulumlu işçi sınıfı değil, kafa emeğini el becerisiyle tamamen kaynaştırmış olan yepyeni bir işçi sınıfı başat duruma gelmiş bulunuyor. Marx'ın proletaryası artık bu sınıf. Kapitalizm bu sınıfın varlığıyla bağdaşamadığından, gitgide faşistleşiyor. Dünyanın kurtuluşu

bu kokuşmuş düzenin, işlevsiz kaldığından baskı ve yıkımdan başka bir şey getiremeyecek olan bu kapitalist düzenin bir an önce ortadan kaldırılmasını zorunlu kılıyor. Ya devrim olacak ya da toptan çürüyeceğiz. Devrim de, ancak bu yeni proletaryanın girişimiyle gerçekleşebilecek. Şimdi geliyorum yeni kurulacak düzenin niteliğine. Marx'ın beklentisine göre, yeni düzenin komünizm olacağını biliyoruz. 1875'te kaleme aldığı *Gotha Programının Eleştirisi*'nde Marx, bu komünizmin, kesintisiz bir süreç içinde, ancak yine de bir hazırlık aşamasından sonra kurulacağı görüşünde. Yıkılan toplumun damgasını ister istemez taşıyacak olan bu hazırlık aşamasının ereği, eski toplumun izlerini bir an önce yok etmek, üretim güçlerinde, özellikle emekgücünde ve üretim ilişkilerinde, komünizmi olanaklı kılacak gelişmeyi sağlamak. Kanımca, en ileri kapitalist ülkelerde artık bu aşama tamamlanmıştır. Dolayısıyla buralarda artık proletarya diktatoryasına filan gerek yoktur. Aksine, buralarda böyle bir şeye kalkışmak gericilik olur. Üretim ilişkileri bir çırpıda dönüştürülebilecek olgunluğa erişmiştir. Doğrudan doğruya komünist düzene geçilecektir. Bu da, 1864'te kurulan Birinci Enternasyonal'in düşman kardeşlerinin, komünistlerle anarşistlerin artık tamamen barışması, proletarya dahil hemen

bütün sınıfların ortadan kalkması, baskıya dayanan devlet örgütlenmesi yerine herkesin doğrudan katkıda bulunabileceği özyönetimci yapıların hemen kurulması, orduların dağıtılması, sınırların silinmesi gibi köktenci ve yaygın değişimlerin, çok hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesi anlamına geliyor. Sonrasını kestirebilmek için hep bir öncesine bakan genel beklentinin aksine, tarihteki her savaş gibi her devrim de, her zaman bir öncekinden çok değişik biçimlere bürünmüştür. Dolayısıyla, önümüzdeki kaçınılmaz devrimin nasıl olacağı, eskiye bakılarak bilinemez. Ben bunun, fazla bir şiddet gerektirmeden, genel bir tutum alışla gerçekleşeceğini düşünüyorum. Diyelim milyonlarca çalışan, paylaşımcı iletişim araçlarıyla (sosyal medya) haberleşerek bir sabah, işe gideceklerine yataklarında kalacaklar. Egemenlerin zart zurtlarına kahkahayla karşılık verecekler. Baskı odaklarının kullandığı bilişim ağlarının komuta düzeneklerini kırıp ("hackleyip") bunların güçlerini bir anda yok edecekler. Böyle bir komünizm, Marx'ın "toplumun gelişiminin koşulu her bireyin kendi gizilgüçlerinin alabildiğine gelişmesi olacaktır" diye betimlediği bir düzendir. İşte böyle bir düzenin Marksizmi de, artık sınıf çözümlemesine değil, yeni "toplumsal birey"in çözümlenmesine odaklanacaktır. Günümüzün Marksizmin-

de birey kuramını gündemin başına taşıyan temel gelişme işte budur.

Son sorum biçime yönelik. Bu kitabınızda, diğer kitaplarınızda rastlamadığımız bir özellik var. İkinci ve üçüncü bölümlerin sonuna "alanyazın" ya da "literatür" başlıklı birer bölüm koymuşsunuz. Bu bölümlerde ruh ve kültür kuramına katkı yapan önemli düşünürleri eleştirel bir biçimde değerlendiriyorsunuz. Bu biçimsel yeniliğe neden ihtiyaç duydunuz?

Her çalışmanın biçimini o çalışmanın içeriği belirler. Örneğin, sen sormadın ama ben yine de söyleyeyim. Bu çalışmanın ödünsüz bir öz Türkçeyle kaleme alınmış olmasının nedeni de içeriğinin niteliği. Bu çalışma, kendi alanında bilime katkıda bulunma iddiası taşıyan bir çalışma. Bense Türkçeyle bilime katkıda bulunulacaksa bunun ancak öz Türkçe ile olabileceğini savunuyorum. Kitapta bu dilin kullanılmasının gerekçesi işte bu. Öz Türkçe kullanmasaydım, "duygutür" terimini ortaya atamazdım. Bu kavramın, benim bildiğim yabancı diller olan Fransızca ile İngilizce'de karşılığı yok. Kavram Türkçe düşünen bir bilim insanının kavramı olduğu içindir ki öz Türkçe bir terimle karşılanmıştır. Çokça rastladığımız gibi İngilizce

katkılı çorba bir dille düşünüp bunu özensiz bir Türkçe ile dile getirmeye kalkışsaydım, bu terime ulaşamazdım. Buna karşılık seninle söyleşimizin böyle bir iddiası yoktu. Onun için burada böyle katı davranmadım. Senin sorunun yanıtı da aynı türden bir gerekçeye dayanıyor. İkinci ve üçüncü bölümlerin sonuna alanyazın altbölümleri koymamın gerekçesi, çalışmanın içeriğinde bulunuyor. Kitapta da söylediğim gibi, bu öylesine engin bir konu ki, az çok derli toplu işlenebilmesi için, Marksist kaynaklar dışında daha yığınla değişik kaynağa başvurulmasını gerektiriyor. Bu sözü söyledikten sonra, bu engin alanyazın içinden ben kendi yaklaşımıma en çok katkıyı sağlayacak kaynakları çalışmanın içinde değerlendirmeseydim, okuru ucu bucağı belirlenmemiş bir kaynak denizine yönlendirip bırakmak gibi sorumsuz bir tutuma girmiş olurdum. Bana, kendi yaklaşımımla özellikle ilgili görünen alanyazını ayrı iki altbölümde okur için değerlendirmiş olmamın gerekçesi işte bu.

Marksizm bireyi nasıl ele alır? Biyolojik, toplumsal ve psikolojik belirlenmelere nasıl yaklaşır? Bireyi incelerken yöntemini nasıl inşa eder, "bilişsel araçlar"ını nasıl oluşturur? Birey sorunsalı ekseninde "belirlenme", "kültür", "ruh/tin" gibi kavramların yeri neresidir? Toplumsallığın bireysel biçimi olarak ruhumuzu; ses tonumuzda, saç kesimimizde, öpüşmemizde, hatta tırnağımızda bile bulabilir miyiz? "Duygutür" nedir, birey konusuna yeni bir bakış açısı getiren bu kavrama nasıl ulaşıldı, her insanda beş duyu gibi bulunan altı "duygutür" hangileridir?

Cem Eroğul'un uzun yıllar süren araştırmalarına ve *Birey Nedir?* adlı özgün çalışmasına giriş niteliği taşıyan *Marksizm ve Birey Sorunsalı*, işte bu soruların ve daha fazlasının yanıtlarını oluşturuyor. Aynı zamanda, "diyalektik yöntem"e dair ufuk açıcı bir çerçeve sunuyor.

Cem Eroğul'dan bireye dair, Marksizmin bireye bakışına dair özlü bir rehber...

2016
Telif Hakkı
THG
0342563
HYC
THG 0342563 HYC

8 TL. KDV DAHİL

ISBN: 978-605-172-250-4

Yordam Kitap